

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Hacınəbiyeva Ruqiyyə Nazim qızının

Kommersiya banklarının bazar riskləri və onların idarə edilməsi
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: - 060403 Maliyyə

İxtisaslaşma: - Bank işi

Elmi rəhbər:

i.e.d.prof. Ş.Ə.ABDULLAYEV

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n,dos. Z.H.IBRAHIMOV

Kafedra müdiri:

i.e.d.prof. Ələkbərov Ə.Ə.

Kommersiya banklarının bazar riskləri və onların idarə edilməsi

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	3
------------	---

I FƏSİL. Bank sistemi və onun fəaliyyətinin xüsusiyyətləri

1.1 Bank sisteminin formalaşmasının inkişaf mərhələləri və müasir təzahür formaları.....	6
1.2 Yeni bank sistemin yaradılmasının hüquqi-iqtisadi bazası.....	13
1.3 Azərbaycanda bankların təsnifatı, funksiyaları və idarə olunmasında kommersion banklarının yeri.....	20

II FƏSİL. Kommersion banklarının bazar riskləri

2.1 Bank fəaliyyəti və bank sferasında risklərin təsnifatı.....	27
2.2 Risklərin idarə olunması sistemləri.....	46
2.3 Bankdaxili risk limitləri.....	51
2.4 Risklərin monitorinqi və qiymətləndirilməsi.....	54

III FƏSİL. Kommersion banklarının bazar riskləri idarə edilməsi

3.1 Risklərin idarəetmə funksiyasındakı müasir dəyişiklər və risk strategiyası....	56
3.2 Likvidlik və kredit , valyuta bazar riskləri idarə edilməsi.....	62
3.3 Valyuta risklərinin idarəedilməsi.....	74
NƏTİCƏ VƏ TƏFLİKLƏR.....	81
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	90

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Bank sisteminin formalaşması və inkişafı cəmiyyətin tarixi inkişaf qanunauyğunluğudur. Yəni hər bir ölkələrin inkişaf tələbatı bankların səmərəli və çevik fəaliyyətindən, onların pul rollarının çoxluğundan daha çox asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı sistemilə yaşayan və inkişaf edən bütün ölkələrdə banklar sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi növü və ya açarı rolunu oynayırlar. Bazar strukturlarının canlı hərəkəti və fəaliyyəti banklar sistemi vasitəsilə həyata keçirildiyinə görə bank sistemi strategiyası və bank siyasəti daim təkmilləşir və inkişaf edir. Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrin müasir bank sistemində bankların fəaliyyətini xarakterizə edən bir sıra xüsusiyyətlər meydana çıxır.

Risqlərin idarə edilməsində onları törədən səbəblər, risk zonaları üzrə subyektlərin (fiziki və hüquqi şəxslərin) məsuliyyətinin artırılması, müqavilələrdəki, sövdələşmələrdəki və digər sferalarda baş verən risklər üzrə onların cavabdehliyinin konkret müəyyən edilməsi də vacibdir. Belə ki, bu məsuliyyət hər hansı bir fəaliyyət növü üzrə mülkiyyət sferaları, əmlak, debitor - kreditor və digər sferalar üzrə də daha da konkretləşə bilər. Belə olduqda hər hansı riskə görə kimlərin məsuliyyət daşması daha da konkretləşə bilər, təşkilatların iqtisadi təhlükəsizliyi təmin oluna bilər. Bununla əlaqədar olaraq böyük firmalarda risklərin idarə edilməsi üzrə təşkilatı strukturun yaradılması məqsədəuyğundur. Bu struktur riskli situasiyaların həll olunmasında, idarə edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Burada strukturun sxeması elə qurulmalıdır ki, hər bir daxili bölmənin məsuliyyəti, risklərin operativ idarə olunması və onların fəaliyyətinin dinamikliyi özünün tam əksini tapa bilsin. Burada həm çeviklik, həm səlahiyyət, həm risklərin proqramlı idarəedilməsi və həm də informasiya, kommunikasiya kanalları, əlaqələri kimi məsələlər təşkilatı struktur üçün geniş diapozonlu olmalıdır. Beləliklə, riskləri əmələ gətirən sferaların özü genişdir, çoxcəhətlidir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Azərbaycanın maliyyə- alimlərinin, bank-maliyyə sahəsinin tədqiqatçılarının bir çox nümayəndələrinin problemə müxtəlif istiqamətlərdən səmərəli yanaşmaları və əldə etdikləri nəticələr problemin həllində

mühüm addımlar hesab olunmalıdır. Belə ki, bank resursları və onların effektiv idarə olunması aspektləri problemlərinin nəzəri, metodoloji və praktiki cəhətləri Z.Ə. Səmədzadə, A.F. Abbasov, Ş.Ə. Abdullayev, B.X. Ataşov, D.A. Bağirov, M.M. Bağirov, I.V. Əhmədov, M.X. Həsənli, M.C. Hüseynov, H.A. Xəlillov, S.M. Məmmədov, Z.M. Məmmədov, M.M. Sadıqov, S.V. Salahov, R.A. Bəşirov, X.Ə. Hüseynov və Azərbaycanın bir sıra iqtisadçı alimləri, Appel Cerald, Appel Marvin, Arnold Qlen, S.N. Babiçev, E.F. Jukov, Коноплева Е.Е., А.А. Labzenko, O.İ. Lavruşin, B.B. Maslennikov, H.A. Попов, V.K. Sənçaqov, E.B. Серова, А.П. Тулупникова və başqa xarici ölkə alimləri tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bank riskləri və onların effektiv idarə olunması aspektlərinin formalaşması, iqtisadi tələblərə uyğun inkişafının müxtəlif cəhətlərini araşdırsalar da, xüsusi olaraq həmin problemləri öyrənməyi qarşılarına məqsəd qoymamışlar. Bank resursları və onların effektiv idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi imkanlarını qiymətləndirərək, onların gerçəkləşdirilməsinin vasitə və istiqamətlərini əsaslandırmağa və bir sıra digər məsələlərin həllinə ehtiyac vardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.

- Bank sisteminin formalaşmasının inkişaf mərhələləri və müasir təzahür formalarının tədqiqi
- Yeni bank sistemin yaradılmasının hüquqi-iqtisadi bazasının araşdırılması
- Azərbaycanda bankların təsnifatı, funksiyaları və idarə olunması mexanizmlərinin öyrənilməsi
- Bank fəaliyyəti və bank sferasında risklərin təsnifatının tədqiqi
- Risklərin idarə olunması sistemlərinin araşdırılması
- Bankdaxili risk limitlərinin müəyyənləşdirilməsi
- Risklərin monitorinqi və qiymətləndirilməsinin analizi

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Nəzəri əsas kimi ölkəmizin və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin bank fəaliyyətinin resus amilinə dair tədqiqatları, Azərbaycan Respublikası Prezidentini fərman və qərarları, Milli Məclisin qəbul

etdiyi qanunlar, Nazirlər Kabinetinin qərarları, qanunvericilik aktları, Mərkəzi Baman qərarları və normativ sənədləri götürülmüşdür.

Tədqiqatın informasiya bazasını - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə və İqtisadi İnkişaf Nazirliklərinin, Azərbaycan Mərkəzi Bankının, Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının, müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Müasir dövrdə respublikamızda bank sektorunda maliyyə risklərinin idarə olunması prosesidir.

Tədqiqatın obyektı. Stabil makroiqtisadi inkişafına köməkçi olacaq maliyyə risklərinin araşdırılması və sistemli idarə edilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Mərkəzi bankın, Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin Qiymətli Kağızlar Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin materialları, bir sıra beynəlxalq qurumların maliyyə məsələləri üzrə məlumatları təşkil edir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

-Kommersiya banklarının bazar riskləri idarə edilməsinə dair təklif və tövsiyələrin verilməsi

-Risklərin idarəetmə funksiyasındakı müasir dəyişiklər və risk strategiyalarının müfəssəl şəkildə araşdırılması

-Likvidlik və kredit , valyuta bazar riskləri idarə edilməsi prosesinin geniş tədqiqi

Valyuta risklərinin idarə edilməsinə dair elmi metodik ədəbiyyatda yanaşmanın kompleks təhlili

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada əsaslandırılan nəzəri-metodiki müddəalar və təcrübi tövsiyələr bank resuslarının səmərəliliyi və milli bank sisteminin tələblərinə uyğunluğunu qiymətləndirmək, müvafiq tənzimləmə və nəzarət mexanizmini təkmilləşdirmək istiqamətində prosesləri sürətləndirməyə imkan verir.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, 10 paragrafdan, nəticə və təklifdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. Bank sistemi və onun fəaliyyətinin xüsusiyyətləri

1.1 Bank sisteminin formalaşmasının inkişaf mərhələləri və müasir təzahür formaları

Dünyada Bankların yaranması və onun bank sistemi kimi formalaşması uzunmüddətli tarixi inkişaf mərhələlərini əhatə edir. Araşdırmalara görə Maliyyə-kredit institutu məzmununa uyğun olan ilk bank qeyd olunduğu kimi İtaliyanın Genuya şəhərində yaradılmışdır. Lakin normal bank sistemi XVII əsrdən başlayaraq öncə İngiltərədə yaranmış və bu dövrdə artıq bankirlər qızıl i.ş ustalığı (onların qəbulu və saxlanması) mühitindən çıxaraq ticarət-sənaye sahələrinin kreditləşdirilməsi əməliyyatları ilə məşğul olmuşlar [17s.5;19s.243], XVI əsrdə İngiltərədə, Almaniyada və bir sıra dünya ölkələrində sənayenin və onun bir sıra sahələrinin inkişafında baş verən irəliləyişlər, sənaye və ticarət kapitalının daha da fəallaşması bankların rolunun həlledici dərəcədə artmasına şərait yaratmışdır. Əmtəə-pul münasibətlərinin daha dolğun inkişafı, bazar əlaqələrinin genişlənməsi bank sisteminin formalaşmasına və onun daha çox maliyyə-kredit funksiyalarının artmasına şərait yaratdı.

Bank sisteminin yaradılması hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, pul kapitalından məqsədli, səmərəli istifadə etmək imkanlarından asılı olmuşdur. Bank sistemi malik olduğu pula nisbətən öz investisiyası həcmi artırma bilər. İqtisadiyyatın fasiləsiz hərəkətini təmin etməklə bank rəqəmi mövcud maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməyə imkan verir, Son dövrlər bank sistemi bazar iqtisadiyyatının ən vacib və ayrılmaz hissəsi hesab edilmişdir.

Konkret desək bank sistemi əmtəə-pul münasibətlərinin doğurduğu bazar iqtisadiyyatının qan-damar sistemini və aparıcı sütununu təşkil edir. Belə ki, bank sistemi bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün strukturların fəaliyyətinə maliyyə şəraiti yaradır, turizmi əmtəə funksiyasını yerinə yetirir və bazar subyektləri arasında vasitəçilik edir.

Bank sistemi iqtisadiyyatın bütün sahələrində məhsul istehsalının dəyər və natural formada uçotunun aparılmasına vasitəçilik edir və kredit əməliyyatlarının tənzimlənməsi rolunu oynayır.

Banklar pul kapitalının məniəsənilməsində (toplanmasında) və satarbar olunmasında xüsusi maliyyə institutu kimi fəaliyyət göstərirlər. Beləliklə, bank sistemində buraxılan hər hansı bir nöqsan iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, struktur bölmələrinə ciddi təsir göstərir.

Bütün ölkələrdə bank sistemi uzun müddət kommersiya bankları formasında fəaliyyət göstərmişdir. Lakin zaman keçdikcə pul emissiyasının meydana çıxması, milli pul vahidinin dövriyyəyə buraxılması, onun tənzimlənməsi və bir sıra səbəblərlə bağlı olaraq Mərkəzi Bankların yaranması obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli iqtisadçı alim B.Samuelson və tələbəsi V.D.Nordxaus da bu prinsipdən çıxış edərək göstərmişlər ki, "Banklar-kommersiya müəssisələri kimi öz fəaliyyətləri üçün mənfəət əldə etməyə səy göstərirlər" [17, s.534].

Mərkəzi Banklar bank sisteminin əsasını, özəyini təşkil edir və dövlət strukturuna daxil olan maliyyə institutlarından biridir. Mərkəzi Banklar bank sistemində bankların bank funksiyasını yerinə yetirir və iqtisadiyyatda pul-kredit sisteminin tənzimlənməsi əksər ölkələrdə yalnız onun öhdəsində olur.

Tarixi inkişaf prosesində pul vəsaitlərinin cəlb edilməsində, səfərbərliyə alınmasında, kredit əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində bank sistemi müxtəlif xüsusiyyətlər kəsb etmiş və müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. Bank sistemində daxil olan müxtəlif tipli bankların rolu artmış, fəaliyyəti genişlənmiş və müxtəlif funksiyaları yerinə yetirmişlər. Bank sisteminin formalaşmasında və onun inkişafının təzahür formalarının yaranmasında kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi və onun bir sıra ölkələrdə qərarlaşmasının xüsusi rolü olmuşdur. Bu dövrdə sənaye kapitalının, ticarət kapitalının və bank kapitalının rolunun zamanı və təmərküzləşmə səviyyəsi bank sisteminin miqyasının genişlənməsinə və səbəb oldu.

Beləliklə, kapitalist münasibətləri şəraitində bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafının bank sistemi əhəmiyyətli kömək edir. Kapitalist ölkələrin

tarixi təcrübəsini araşdırsaq görürük ki, bankların əsas və ilk sadə əməliyyatları tədiyələrdə vasitəçilik etməklə başlamış və son olaraq yüksək bank mənfəəti və ya bank faizi əldə etmək fəaliyyəti ilə nəticələnmişdir.

Kapitalizm sistemində bank işinin inkişafı fəaliyyəti pul kapitalının bilavasitə fəaliyyətdə olan pul kapitalına çevrilməsi prosesi xarakterizə olunur. Kapitalizmin bütün inkişaf mərhələlərində bankların vasitəçilik rolu artmış, bank kapitalının mərkəzləşməsi əlaməti meydana çıxmışdır.

Dünya maliyyə institutlarında baş verən mütərəqqi prosesləri nəzərə alsaq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank sisteminin inkişafını xarakterizə edən başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar;

- bank kapitalının təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi:
- bank inhisarlarının meydana gəlməsi və artması;
- bank kreditinin möhkəmlənməsi, onun müddətinin artması və kreditin inhisarçı kapitalın hökümranlıq alətinə çevrilməsi
- bankların xalis kredit əməliyyatları çərçivəsindən çıxması və bank sektoru ilə real sektorun qovuşması.

İqtisadi inkişaf yolu ilə gedən ölkələrdə bank kapitalının təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinin əsas səbəblərindən biri istehsalın təmərküzləşmə səviyyəsinin artmasından ibarətdir. Bir tərəfdən iri istehsal müəssisələrinin həcmi artdıqca, onların pul kapitalı daha çox sərbəstləşir və banklarda mərkəzləşir (cəmlənir). Digər tərəfdən udulması nəticəsində bankların ümumi sayı azalmışdır.

Müasir dünyanı banklarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Dünya iqtisadiyyatının bütün global problemlərinin həlli ən iri (nəhəng) bank inhisarlarının fəaliyyətinə arxalanır. Uzun illər ərzində bank sisteminin təkamülü onun inkişafında yeni təzahür formalarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Dünya Bank sisteminə bank kapitalının təmərküzləşməsi səviyyəsinin artması son nəticədə bank inhisarlarının yaranmasını şərtləndirir. Bank inhisarları bank kapitalının təmərküzləşməsinin son nəticəsidir. Bank inhisarı yüksək

inhisar mənfəəti mənimsəyən və bank işində hakim rol oynayan bankların birliyi. Müasir dövrdə bank inhisarlarının aşağıdakı formaları vardır.

Bank kartelləri - eyni faiz dərəcələri üzrə razılığa gələn nisbi müstəqilliyə malik olan bankların birlik formasıdır. Bankların bu formaları azad rəqabət dövründə daha geniş yayılmışdır.

Bank sindikatları və konsorsiumları birlikdə iri və daha səmərəli maliyyə əməliyyatlarının aparılmasına görə bir neçə bankın razılıq formasıdır. Belə banklar adətən qiymətli kağızların buraxılması ilə məşğul olur. Çünki bu əməliyyatı bir bankın həyata keçirməsi çətindir.

Bank trestləri - bank inhisarı forması olaraq iki və ya daha çox bankların tam qovuşması nəticəsində meydana gəlir. Həmçinin bu bankların kapitalı eyni mülkiyyət forması kimi birləşir və idarə olunur. Məsələn; İngiltərədə "Midlend bankı İttifaqda olan Birminqan. Mərkəzi London, Şimal və Cənub Uelsk banklarını özündə birləşdirərək bank tresti əmələ gətirmişdir.

Bank konserni - formal müstəqilliyə malik olan çoxlu bankların birliyi. Onlara ancaq nəzarət səhm paketini və onların səhmlərini alan bir iri bank maliyyə nəzarəti edir, ABŞ-da belə bank konsernlər böyük bir qrup təşkil edir və digər kompaniyaların səhmlərini almaq və onlara nəzarət etməklə məşğul olurlar. Belə Xolding Bank kompaniyalarına Lesfern bank korporasiyasını göstərmək olur.

Bank İnhisarının göstərilən təzahür formulun hazırda inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi sisteminin inkişafında başlıca rol oynayırlar. Xüsusilə bank inhisarının göstərilən formaları iqtisadiyyatın bütün sahələrinə hərtərəfli təsir göstərir və rəqabət prosesini gücləndirir. Sənayedə olduğu kimi bank işində də inhisarların yeni rəqabət formaları meydana gəlir. Onlara aşağıdakılar daxildir.

İnhisarlaşmamış banklar arasında gedən rəqabət; belə rəqabət forması əsasən Bankların rolunun zəif olduğu şəraitdə baş verirdi. Bu dövrdə banklar kredit vasitəçilik fəaliyyətilə məşğul olurdular.

- bank inhisarları ilə bank autsayderləri arasında baş verən rəqabət; Rəqabətin bu

formasında bank inhisarları özlərinə daha çox müştəri cəlb etmək üçün müxtəlif

metodlardan istifadə edirlər. Xüsusilə bank inhisarları reklamları dəyişdirmək, autsayderlərin fəaliyyət göstərdiyi rayonlarda öz filiallarını açmaq vasitələrindən istifadə edirlər. Daha sonra bank inhisarları öz əmanətçilərindən bank autsayderləri ilə heç bir əməliyyat aparmamalarını tələb edirlər. Nəticədə bank inhisarları autsayderlərin səhmlərini alaraq, onları «müstəqillikdən azad edir»,.

-bank inhisarlarının özləri arasında gedən rəqabət;

Belə rəqabət formasında hər bir bank inhisarı müştəriləri özlərinə cəlb etmək və onlara təsir göstərmək məqsədilə rəqibləri olan yerlərdə yeni filiallar təsis edirlər. Bununla yanaşı bank inhisarları iştirak etdikləri müəssisələr üzərində nəzarətə görə öz aralarında rəqabət aparırlar. Əgər sənaye kampaniyasının səhmləri bir neçə banklar tərəfindən mənimsənilmişdirsə, onların hər biri nəzarət səhm paketini özəllərinə keçirməyə cəhd göstərir. Bank inhisarlarının göstərilən rəqabət formaları sənayedə və digər sahələrdə onların rolunun daha da artmasına səbəb oldu. Xüsusilə, bank sisteminin müasir xüsusiyyətlərindən biri inhisarçı bank kapitalının sənayeyə və digər istehsal sahələrinə tətbiq dairəsinin genişlənməsidir.

Bank sisteminə daxil olan bütün banklar öz ilkin fəaliyyətləri dövründə əsas etibarilə kredit və pul ödənişlərinə-vasitəçilik etdikləri halda, müasir şəraitlə inhisarlaşmış bank sistemi öz kapitalını daha mənfəətli istehsal sahələrinə yönəltməyi məqsəduyğun hesab edir. Beləliklə inhisarçı bankların kapitalı sənaye kapitalı ilə çulğalaşır və öz növbəsində Sənaye korporasiyası bank işlərində və əməliyyatlarında iştirak etməyə başlayır. Bu proses aşağıdakı yolla həyata keçirilir.

- Banklar tərəfindən sənaye kompaniyalarının səhmlərinin alınması;
- banklar tərəfindən sənaye müəssisələrinin səhmlərinin buraxılması və yerləşdirilməsi
- bankların yeni müəssisələrin təşkilində iştirakı;

Müasir şəraitdə bankların yeni rolunu əks etdirən bu cəhətlər sənaye korporasiyaları tərəfindən əldə edilən yüksək inhisar mənfəətinin bölgüsündə

onların iştirak etməsinə şərait yaradır. Banklar səhmləri almaqla sənaye müəssisələrinə təsir etməklə ya hətta onun fəaliyyətini nəzarət altına almaq imkanı güdür. Nəzarət səhm paketini əlində cəmləşdirən banklar sənaye müəssisələrini məcbur edir ki, öz vəsaitini ancaq həmin bankda saxlasın və krediti tamamilə ondan alsın. Bu isə üz növbəsində bank əməliyyatının genişlənməsinə və onun mənfəətinin çoxalmasına səbəb olur.

Bank sənaye müəssisələrində ədə edilən səhmləri birbaşa satmaq yolu ilə xeyli məbləğdə birca mənfəətinə nail olurlar.

Müasir dövrdə dünya iqtisadi sistemində baş verən əsaslı dəyişikliklər maliyyə bazarında dünya banklarının fəaliyyəti ilə təmin edilir. Məhz buna görə də dünya bank sisteminin klassik məzmununda formalaşması və onun dünya iqtisadi inkişaf strategiyasının bütün tələblərinə və prinsiplərinə cavab verməsi dünyanın bir sıra təxirəsalınmaz qlobal problemlərinin həllindən asılıdır.

Artıq dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri super iri bank sistemini formalaşdırmış onların beynəlxalq aləmdə kapital mübadiləsinin səmarəli bəhrələri nəzərə çarpır. Son illərdə dünya bank sistemində kapitalın iqtisadi inkişaf sahələrinə nisbətən mürtəc və təcavüzkar xarakterli sahələrə daha çox meyl etməsi müşahidə edilir. Yəqin ki, perspektivdə bank sistemi strategiyasında kapital axının bu nisbətinə xüsusi diqqət yetiriləcəkdir.

Dünya Bank sisteminin formalaşması və inkişafı bütün ölkələrlə yanaşı siyasi və iqtisadi müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına keçid prosesində də öz, müsbət rolunu göstərir. Respublikamız iqtisadi müstəqillik əldə etdikdən sonra müəyyən müddət ərzində iqtisadiyyatda dərin böhran vəziyyətinin yaranması kənar ölkələrdən tezliklə maliyyə yardımının edilməsi zəruriliyi meydana çıxdı. Xüsusilə, iqtisadiyyatda sabitliyin, pul tədavülünün pozulması əhəlinin maddi vəziyyətinin pisləşməsi, müharibə şəraiti və s. sosial-səbəblər Dünya Bank sistemindən kredit alınmasını labüd etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın müstəqilliyə qədər Milli Bank sistemi olmadığından böyük maliyyə çətinliyi yaranmışdır. Bu səbəbdən dünyanın bir sıra

dövlətlərindən (Türkiyə ,İngiltərə, ABŞ, İran, Ərəb ölkələri) uzunmüddətli kredit alınması vacibliyi yaradır. Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçid həvəsi əsaslı islahatların keçirilməsi məqsədi ilə xarici bankların vəsaitləri respublikaya cəlb edildi. Respublikanın xarici ticarət dövriyyəsi artmağa bağladı.

Beləliklə, son illərdə respublikamızın iqtisadiyyatında xarici kapital hesabına əsaslı dönüş və dirçəliş baş verdi. Hazırda Azərbaycanda Dünya Bank sisteminin fəaliyyətinin nəticəsi kimi birsini xarici bankların filialları açılmış və onların iqtisadiyyatın inkişafında rolunu xüsusi qiymətləndirmək olar.

Həmin bankların işgüzar fəaliyyətindən faydalı sürətdə istifadə etmək üçün onların milli iqtisadi mənafeyinə uyğun olaraq tətbiq olunması məkanı yaratmaq lazımdır.

1.2 Yeni bank sistemin yaradılmasının hüquqi-iqtisadi bazası

Yeni müstəqillik əldə olunana qədər Azərbaycanda inzibati maliyyə - kredit siyasəti yeridilmişdir. Bununla əlaqədar edə hesab etmək lazımdır ki, keçmiş SSRİ –yə xas olan bank işi öz tarixi təkamül inkişaf yolunu Azərbaycanda keçmişdir. Ona görə də bazara keçidin ilk pillələrində iqtisadi islahatlara dair qəbul olunan qanunlardan ikisi də bank sisteminə aid idi. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının formalaşması prosesində bank sistemində aparılan əsaslı islahatlar bankların rolunu daha da artırdı. Bank sistemi bazar iqtisadiyyatının və onun infrastrukturunun vacib və ayrılmaz tərkib elementlərindən biridir.

Ümumiyyətlə, ölkənin bank sistemi elə qurulmalıdır ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin maliyyə təminatına əlverişli şərait yaralsın və iqtisadi artıma nail olunmasında onun həlledici rolu nəzərə çarpsın. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bank sistemində və bankların dövr fəaliyyətində baş verən hər hansı bir nöqsan iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafına mənfi təsir edir və təkrar istehsal prosesinin fasiləliyinə gətirib çıxarır.

Bununla əlaqədar olaraq biz tədqiqat prosesində əsas diqqəti bazar iqtisadiyyatının mahiyyətinə deyil, islahatlaşdırma yolu ilə ölkədə formalaşacaq bank sisteminə daha da üstünlük verəcəyik. Çünki, iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər əsasən struktur “yenidənqurma çərçivəsində” həll olunur [11, s 182].

Kommersiya bankları nəzarət səhm paketi dövlətə məxsus olan 4 səhmdar kommersiya bankından (Aqrar-Sənaye, Əmanət, Sənaye-İnvestisiya, Beynəlxalq), çoxsaylı özəl banklardan, bir sıra sahə banklarından və xarici kapitalın iştirakı olan bəzi banklardan ibarətdir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrdə də bütün bank sistemləri əsasən ikipilləli prinsipin üzərində qurulmuşdur. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində bank sistemində aparılan radikal islahatlar əsasən dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsinə əsaslanmış və fəaliyyətdə olan bank strukturlarının hüquqi-iqtisadi bazasının möhkəmləndirilməsində ciddi addımlar atılmışdır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkənin bank sistemi iqtisadiyyatın və digər fəaliyyət sferalarının qan – damar sistemini təşkil edir. Lakin uzun müddət ərzində inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində bank sistemi təkcə kommersiya bankları kimi fəaliyyət göstərmişdir.

İllər ötdükcə ölkədə pul emissiyasının və övriyyədə olan pul kütləsinin tənzimlənməsi, ölkələrarası pul kredit münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi və s. səbəblərlə əlaqədar olaraq Mərkəzi Bankların yaranması obyektiv zərurətə çevrildi.

Məhz bu dövrü ikipilləli bank sisteminə keçid mərhələsi adlandırmaq olar. Vaxtilə Azərbaycanda bank sistemi keçmiş sovet bank sistemi əsasında qurulmuş və dövlət mülkiyyətinə əsaslanan birpilləli sistem üzrə fəaliyyət göstərmişdir. Yəni Azərbaycanda bank müstəqilliyi olmadığına görə sərbəst maliyyə-kredit siyasəti mümkün olmamışdır. Həmin dövrdə SSRİ Dövlət Bankı onun ayrı –ayrı respublikalarda kontorları və şöbələri mövcud olmuşdur. Bununla yanaşı vahid mərkəzdən idarə olunan Əmanət Bankı, əsaslı vəsait qoyuluşlarının müəyyənləşdirilməsi və kreditləşdirilməsi bankları qərarlaşmışdır. Eyni zamanda sovet dövründə xarici iqtisadi əlaqələrə xidmət Xarici İqtisadi Əlaqələr bankı yerinə yetirirdi. Göstərilən dövrdə bütün respublikaların bank fəaliyyəti və bank işi üzrə bütün məsələləri mərkəzləşdirilmiş formada idarə olunurdu.

Azərbaycanda bank fəaliyyətinə aid qəbul olunmuş bütün qanunlar qanunvericilik aktları və normativ sənədlər bir daha sübut edir ki, respublikada bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun olan yeni bank sistemi formalaşmalı, onların fəaliyyəti və iş prinsipləri dünya standartlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Artıq Azərbaycanda yeni Bank sisteminin formalaşması və onların müstəqil fəaliyyətini təmin edən hüquqi iqtisadi bazar yaradılmışdır. Bu həmçinin pul kredit və bdcə - vergi siyasətinin daha səmərəli kordinasiyasına şərait yaratmışdır [4, s.151].

Qəbul olunmuş qanunların tələblərinə uyğun olaraq müasir tipli bankların fəaliyyətində əvvəlki dövrlərə nisbətən hüquqi cəhətdən aşağıdakı cəhətlər meydana çıxmışdır.

-Bankların tam müstəqilliyi təmin olunmuş və onlar qanunverici orqan kimi Milli Məclisin nəzarətindən demək olar ki, tamamilə çıxarılmışdır.

-Milli Banka dövlət mənafeyindən irəli gələn müstəqil siyasət yeritmə səlahiyyəti verilmişdir. Milli Bank və onun qurumları öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən hər hansı dövlət hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə və digər idarəetmə orqanları onun fəaliyyətinə qarışa bilməzlər.

- Milli Bank banklar bankı kimi sərbəst fəaliyyətə, məsuliyyət və cavabdehliyə malikdir. Yəni Milli Bank dövlətin öhdəlikləri üçün, dövlətsə Milli Bankın öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir. Bu məqsədlə qanunda göstərilir ki, “Milli Bankın fəaliyyətinə müdaxilə olarsa və onun rəhbər işçilərinə təsir göstərilərsə, Milli Bankın İdarə heyətinin sədri Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat verir.

Bank sistemində pulun emissiyası hüququ Milli Banka məxsusdur. Bu məsələ Milli Bank haqqında qanunda belə ifadə olunur: “Azərbaycan Respublikasında qanuni ödəniş vasitəsi olan kağız və metal pulun emissiyası, onların tədavülünün və tədavüldən çıxarılmasının təşkili qaydasının müəyyənləşdirilməsi üçün müstəsna hüquq Milli Banka məxsusdur”[1,s.3].

-Milli Bank və onun bütün orqanları vergidən azaddır:

-Milli Bankın İdarə heyəti öz ehtiyatlarının və fondlarının normalarını, onların yaradılması və istifadəsi qaydalarını özü müəyyənləşdirir. Onun müəyyən etdiyi ehtiyatlar və fondlar təmin edildikdən sonra Milli Bankın mənfəəti dövlət büdcəsinə köçürülür.

Milli Bankdan başqa heç bir orqanın kredit təşkilatlarında təftiş və yoxlamalar aparmaq səlahiyyəti yoxdur. Bu mənada qanunda göstərilir ki, kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin yalnız Milli Bankın təftiş orqanı və onun müvəkkil etdiyi auditorlar yoxlanıla bilər.

Dünya praktikasında Milli Bankın əsasən iki mühüm vəzifəsi qeyd olunur. “Birincisi bankın maliyyə sisteminin sabitliyini təmin edir. İkincisi, bu vəzifəni

yerinə yetirdikdən sonra kreditor rolunu oynayır” [25. s. 491]. Digər tərəfdən Milli Bank sisteminin ehtiyatlarının kəmiyyətini müəyyən edir [1, s.521].

- Milli Bank öz funksiyalarını yerinə yetirərkən normativ aktlarını (qaydaları, təlimatları, göstərişləri) müstəqil surətdə hazırlayır və onların rəsmi reyestrini aparır və s. Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasının Milli Bank səlahiyyətlər və güzəştlər verilmişdir. Lakin həmin səlahiyyətlər müvafiq məsuliyyətlə tamamlamasa onun fəaliyyətində bir sıra neqativ nəticələr baş verə bilər. Belə ki. Milli Bankın böyük səlahiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, bəzi hallarda öz mənfəətindən dövlət büdcəsinə və ödənişdə ciddi yayınmalara yol verə bilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının "Milli Bankı", "Banklar və bank fəaliyyəti" haqqında qanunların tələb və prinsiplərinə uyğun olaraq yeni bank sisteminin iqtisadi bazanın möhkəmləndirilməsi sahəsində mühüm istiqamətlər müəyyən edilmişdir, Bunu bank sistemində aparılan islahatların təzahürü hesab etmək olar. Bu gün banklar

açıq-aşkar iqtisadiyyatın prioritet sahəsinə çevrilmişdir. Bəli, hazırkı şəraitdə güclü maliyyə potensialına malik olan bankların olması olduqca zəruridir.

Respublikada aparılan bank islahatı yeni bank sistemində fəaliyyət göstərən bankların iqtisadi funksiyalarını daha da genişləndirmişdir. Həmin funksiyalara aşağıdakıları aid etmək olar;

- Milli Bank müstəqil olaraq pul-kredit və valyuta münasibətləri sahəsində dövlət siyasəti yeridir;

- qiymətli kağızlar bazarında, habelə xarici valyutanın alqı-satqısı sahəsində fəaliyyətlər aparır:

-dövlət büdcəsinin kassa icrasını yerinə yetirir.

-nağd pulun emissiyasını həyata keçirir və tədayülünü təşkil edir;

- pul-kredit siyasətinin başlıca strateji istiqamətlərini hazırlayır;

- valyuta əməliyyatlarının tənzimləyicisi rolunu oynayır;

- Milli Bank beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir;

- ehtiyatların və fondların normalarını, onların yaradılması və istifadə qaydasını müəyyənləşdirir.

- Milli Bank bank əməliyyatların aparılması üçün kredit təşkilatlarına lisenziya verir;

- Mərkəzləşdirilmiş kredit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirir və s. Bankların göstərilən yeni funksiyaları gələcəkdə onların iqtisadi bazasının daha da möhkəmlənməsinə və fəaliyyətinin genişlənməsinə səbəb olacaqdır.

Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə keçməsi prosesi bankların səmərəli fəaliyyətindən məsuliyyət və cavabdehliyindən, bütün qanunların tələblərinə düzgün riayət etməsindən daha çox asılıdır. Xüsusilə, Milli Bank bütövlükdə dövlət mülkiyyətinə aid olduğuna görə beynəlxalq maliyyə və kredit təşkilatlarında, xarici dövlətlərin Mərkəzi Bankları ilə qarşılıqlı münasibətdə Azərbaycan respublikasının mənafeyini lazımınca təmsil etməlidir.

Milli Bank öz səlahiyyətlərinə görə Azərbaycan dövlətinin iqtisadi müşaviri hesab olunur. O, istənilən vaxtda dövlətin tələb etdiyi iqtisadi-maliyyə məsləhətləri verə bilər.

Respublika Milli Bankı bütün banklar üzərində nəzarət işinin koordinasiyasını və onların lisenziyalandırılmasını ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarının idarə olunmasını həyata keçirir [11, s. 5-10].

Yeni bank sistemi bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq dövlətin işləyib hazırladığı iqtisadi inkişaf strategiyasının yerinə yetirilməsinə xidmət etməli və bu məqsədlə ciddi maliyyə tədbirləri görülməlidir. Yəni onlar müstəqil maliyyə siyasətindən və metodlarından istifadə edərək banklar daha çox pul ehtiyatlarının cəlb olunmasına səy göstərməli və həmin vəsaitlərdən səmərəli istifadə olunma yollarını müəyyənləşdirməlidir. Bankların fəaliyyətində başlıca strateji istiqamət iqtisadiyyatın artım tempinin təmin olunmasına, sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramının həyata keçirilməsinə, kredit sisteminin əsaslı sürətdə təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir.

Hər bir bank öz kredit ehtiyatlarından, normalarından və digər pul resurslarından səmərəli istifadə etmə qaydalarını müəyyənləşdirməli və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına nail olmalıdır. Xüsusilə, respublikada kredit bazarının normal fəaliyyət göstərməsini təmin edən düzgün faiz siyasəti tətbiq olunmalıdır.

Bu-gün Milli Bank tərəfindən faiz dərəcələri normal qaydada müəyyən olunaraq pul-kredit siyasətinin nizama salınmasında xeyli irəliləyiş baş verə bilər. Bank fəaliyyəti haqqında qanunun tələblərinə uyğun olaraq respublikada bank sistemində aparılan pul-kredit siyasəti başlıca olaraq sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinə, pul tədaviünün tənzimlənməsinə yönəldilmişdir.

Yeni bank sistemi öz hüquqi və iqtisadi bazasını daha da möhkəmləndirmək məqsədilə banklararası qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyət dairəsini genişləndirməli, bank fəaliyyətini xarakterizə edən pul-kredit göstəricilərinin səmərəlilik dərəcəsini artırmalıdır.

Xüsusilə banklar kredit emissiyalarının artım tempinin tənzimlənməsinə bank vəsaitlərinin miqdarı ilə onun aktivlərinin məbləği arasında nisbətə dəyişələrinə, bankların likvid göstəricilərinin yaxşılaşmasına mərkəzləşdirilmiş və əlavə kredit ehtiyatlarının artmasına, əhalidə olan artıq pul vəsaitlərinin əmanətə cəl olunmasına daha çox səy göstərməlidir. Bununla yanaşı fəaliyyətdə olan bankları öz aktivlərinin sürətlə artması ilə yanaşı nizamnamə kapitalının artırılması istiqamətləri ilə də məqsədyönlü iş aparmalıdır.

Eyni zamanda yeni bank sistemi keçid iqtisadiyyatının strukturunun yenidən formalaşması məqsədilə dünya ölkələrinin bankları ilə beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasında və xarici investisiyanın respublikaya daha çox cəlb olunmasında öz rolunu artırmalıdır. Azərbaycanda fəaliyyətdə olan banklar verdikləri kreditlərdən məqsədli və səmərəli istifadə olunmasına hərtərəfli nəzarət olmalı və onların vaxtında geri qaytarılmasını təmin etməlidirlər. Bunlar bir daha göstərir ki, Respublikada yeni bank sisteminin formalaşması və fəaliyyəti ilə bağlı ciddi problemlərin həll olunmasına böyük ehtiyac vardır. Perspektivdə həmin

problemlərin həll olmasında Bankların quruluşunda fəaliyyətində və iş prinsipində əsaslı dəyişikliklər baş verməlidir.

1.3 Azərbaycanca bankların təsnifatı, funksiyaları və idarə olunmasında kommersiya banklarının yeri

Azərbaycanın müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması yeni bank sisteminin formalaşmasında və bu sistemə daxil olan bütün bank strukturlarının fəaliyyətində əsaslı dönüş yaratdı. Yeni bank sistemində daim fəaliyyətdə olan və öz funksiyalarını yerinə yetirən bütün bank və bank institutlarının məcmusu daxil edilir. Bazar iqtisadiyyatının keçid dövründə bank sistemi bütövlükdə normal işləməklə və onların fəaliyyətində müntəzəm dönüş baş verməlidir. Yəni bazar iqtisadiyyatının mühüm instrukturu kimi bank sistemi elə qurulmalıdır ki, iqtisadiyyatın bütünsahələrində maliyyə kredit resurslarının hərəkəti və tənzimlənməsi tarazlaşdırılmış formada baş verə bilsin.

Ümumiyyətlə bank sistemində mövcud olan ciddi nöqsan və çatışmamazlıqlar iqtisadiyyatın normal fəaliyyətinə və məhsul istehsalının donuq vəziyyətə düşməsinə müəyyən təsir göstərir. Hazırda respublikada bankların səmərəli fəaliyyət aparan bank sistemi islahatının gələcək taleyindən asılıdır. Belə ki bank sistemində daxil olan bütün maliyyə - kredit strukturu artıq dünya standartlarına uyğun olaraq öz funksiyalarını icra etməli və iqtisadiyyatın xidmətçisinə çevrilməlidir.

Əlbətdə bu tələblər nəzərə alınmaqla Azərbaycanda Bank sistemi öz köhnə stereotiplərindən tamamilə yaxa qurtarmalı və müasir bank sistemlərini özündə cəmləşdirməlidir. Çünki görkəmli İngilis iqtisadiyyatçısı C.M.Keynsin göstərdiyi kimi pul tədaünü tənzimləyən bank sistemi əməliyyatlarını istehlaka yararlı real aktiv və nemətlərlə deyil, pulla və borc öhdəlikləri ilə aparır [14,s.194]. Ona görə iqtisadi həyatda tətbiq olunacaq pul kütləsinin və borc öhdəliklərinin daşdığı əhəmiyyətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Bank sistemində aparılan islahatlar ölkədə ikipilləli bank sisteminin yaranmasına səbəb olmuşdur. I pilləyə Mərkəzi Bank olan Milli Bank , nəzarət səhm paketi,

dövlətə məxsus olan BUSB, Beynəlxalq Bank II pilləyə 46-ya qədər özəl kommersiya bankları və bank olmayan 99 kredit təşkilatları daxildir.

Bankların təsnifatında hər iki pillənin rolunu nəzərə almaq lazımdır. Bank sisteminin idarə olunmasında əsasən aşağıdakı istiqamətlər əsas götürülür.

- Özəl bankların rekupitalizasiyası

- Bank infrastrukturalarının inkişaf etdirilməsi

Burada məqsəd real sektorun kapitallaşma səviyyəsini yüksəltmək, resurs və depozit mənbələrini gücləndirmək, iri riskli layihələri qəbul edib həyata keçirilməsinə ibarətdir.

Göstərilən fikir bir daha təsdiq edir ki, artıq Azərbaycan Respublikasında müstəqil ikipilləli bank yaradılmışdır. Onlara Milli Bank nəzarət səhm paketi dövlətə məxsus olan çoxsaylı özəl Banklar və bir sıra müştərək Banklar o cümlədən tam xarici kapital daxildir.

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra respublikada yeni ikipilləli bank sistemi yaranmış və inkişaf etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bank sistemi uzun müddət ərzində kommersiya bankları kimi fəaliyyət göstərmiş və sonralar pul emissiyasının tənzimlənməsi, pul – kredit siyasətinin yeridilməsi və s. səbəblərlə bağlı olaraq Mərkəzi Bankların yaranması zəruriliyi meydana çıxmışdır. Deməli, fəaliyyətinə, funksiyalarına və vəzifələrinə görə birinci pilləyə Mərkəzi Banklar və ya Milli bank, ikinci pilləyə isə kommersiya və digər ixtisaslaşmış banklar, kredit təşkilatları daxil olur.

Respublikada fəaliyyətdə olan birinci pilləli banklar sırasında Milli Bank xüsusi yer tutur. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra onun Milli Bankı Mərkəzi bank kimi dövlət mənafeyinə uyğun gələn böyük səlahiyyətlərə malik olmuşdur.

Buradan aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı respublikanın baş bankıdır və dövlət mənafeyinə uyğun olan müstəqil pul-kredit siyasəti yeritmək sahəsində böyük hüquqlara malikdir. Milli Bank ölkəyə məxsus olan pul tədavi üçün onun hərəkətini tənzim edir və tədavi üçün olan pulun miqdarına nəzarət edir. Bunlarla yanaşı Milli Bank bütün müəssisələrinin, firmaların şirkətlərin sərbəst pul

vəsaitlərini, büdcənin mədaxil hissəsini əhalinin əmanətlərini özünə cəlb edərək kredit fondu yaradır və onun hesabına iqtisadiyyatın kreditləşməsinə həyata keçirir.

Milli Bankın ahəngdar fəaliyyətində onun idarə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi və tənzimlənməsi Milli Bank tərəfindən aparılır.

Milli Bank xüsusi idarəetmə çevikliyinə malik olmalı, qəbul olunmuş qərarların keyfiyyəti, səmərəliliyi və təsir dərəcəsi düzgün müəyyənləşdirilməlidir.

Milli Bank dövlət mülkiyyətində olduğuna görə onun bütün fəaliyyəti və apardığı pul-kredit siyasəti mütləq hökumətlə razılaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə hökumət nəhümayəndəsi məşvərətçi səslə Milli Bankın bütün iclaslarında iştirak etməli və onun fəaliyyətində heç bir separatçılığa yol verilməməlidir. Milli Bank istehsal üçün nəzərdə tutulan pul-kredit imkanlarından daha səmərəli və məqsədəuyğun surətdə də etməli və digər bankların bu sahədəki fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirməlidir.

Bunlarla yanaşı Milli Bankın İdarə heyəti qanunla oəə verilən bütün səlahiyyətləri qoruyub saxlamalı və nəzərdə tutulmuş istiqamətlərin yerinə yetirilməsinə məsuliyyət daşmalıdır. Milli Bank haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa görə Milli Bankın İdarə heyətinə verilmiş geniş səlahiyyətlər uşağıdakılardan ibarətdir:

- pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərini hazırlayır;
- mübadilə məzənnələri siyasətini və manatın başqa valyutalarla mübadilə məzənnəsinin təyin olunması qaydasını müəyyənləşdirir.
- Milli Bankın illik hesabatını hazırlayır və təqdim edir;
- Növbəti il üçün əvvəlki ilin dekabr ayının 31-dək Milli Bankın xərclər smetası habelə cari ildə sərf edilmiş və smetada nəzərdə tutulmuş xərcləri yenidən nəzərdən keçirir və təsdiq edir.
- Milli Bankın səlahiyyətlərinə aid məsələlər üzrə normativ aktları və digər məcburi göstərişləri təsdiq edir.
- Milli Bankın dövlət orqanlarına verdiyi bütün kreditləri təsdiq edir;

- Bank əməliyyatlarının aparılması üçün lisenziya verilməsi və geri alınması barədə qərar qəbul edir

-Qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq sürətdə Azərbaycan Respublikasının bank sistemində xarici kapitalın iştirakı çərtlərinin müəyyənləşdirir[16,s153].

Ümumiyyətlə Respublikada Milli Bankın fəaliyyətinə aid olan bu funksiyaların müntəzəm olaraq yerinə yetirilməsində sabitlik, ardıcılıq və optimallıq yoxdur.Bu respublikada hələ makro iqtisadi və makromaliyyə sabitləşmənin tam bərqarar olunmaması onun sosial-iqtisadi nəticələrinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Digər tərəfdən kredit resurslarının sığortalıması işinin oşağı səviyyədə olmasıdır. Son illərdə mövcud olan əsaslı dönüş Milli Bankın fəaliyyətinə də müəyyən səviyyəə ciddi təsir göstərmişdir. Belə ki, iqtisadiyyatın müxtəlif fəaliyyət sahələrinə xarici və daxili kapitalın daxil olması tədaviyə ehtiyacı olan pul kütləsinin həcmində artımına səbəb olmuşdur.ki, bu da banklar vasitəsilə aparılan pul əməliyyatlarının həcmində çoxalmasına gətirib çıxarmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bankların idarə olunmasında xarici bank kapitalının respublikaya gəlməsi də xüsusi rol oynayır. Lakin buna baxmayaraq, ölkə daxilində bankların rəqabət qabiliyyətinin real vəziyyətini nəzərə alaraq Milli Bank xarici bank kapitalının respublikaya gəlməsini limitləşdirməsi prinsipi əsasında həyata keçirir. 01 yanvar 2000-ci ildə respublika ərazisində bank əməliyyatları aparmaq üçün xarici kapitalın iştirak etdiyi 13 kredit təşkilatı lisenziya əldə etmişdir. Bunlardan ikisi tam xarici investisiyalı bank, ikisi xarici bank filialı, qalanları isə birgə fəaliyyət göstərən banklardır. Bunlar Rusiya, İran, Türkiyə, Böyük Britaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Almaniya və Gürcüstan kimi ölkələri təmsil edən "Milli İran Bankının filialı Bay Bank , "Ci bank", "United kredit bank" Britaniyanın "Yaxın Şərq" bankının Bakı filialları, "Azər-Türk", "Qafqaz İnkişaf Bankı", "LQL Beynəlxalq bank - BAKI", "İş bankası - Azərbaycan", "Royal Bank of Baku "Günay bank" və s. universal banklardır.

Ölkənin bank sisteminin fəaliyyətini xarakterizə edən bu göstəricilər bir daha sübut edir ki, onun mövcud səviyyəsi Dünya Banklarının səviyyəsinə tədricən

uyğunlaşmalı və özünün iş prinsiplərini təkmilləşdirməlidir. Xüsusən Özəl bankların fəaliyyəti üçün xüsusi retimli iqtisadi mühit yaradılmalıdır.

Bank sistemində tədricən iqtisadi islahatlar aparmaqla Milli Bankın və digər bankların fəaliyyətində aşağıdakı istiqamətdə təkmilləşmə aparılmalıdır.

-Milli Bankın tabeçilik məsələsində əsaslı dəyişiklik edilməli, yəni onun bilavasitə parlament tabeçiliyinə verilməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır. Belə tabeçilik prinsipi Milli Bankın sərbəstliyini, müstəqilliyini daha da artırır, səlahiyyətlərini genişləndirər və pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınmasında böyük imkanlar əldə edilmiş olar. İndiyə kimi əhalinin və ayrı-ayrı müştərilərin banklara olan inamı itmişdir ki, bu da pul kütləsinin hərəkətinə ciddi təsir göstərmişdir.

Bankların işinə nəzarət sistemi qaydası təkmilləşdirilməlidir. Milli Bank bütün bankların fəaliyyətinə və ümumiyyətlə, pul kütləsinin hərəkətinə nəzarət formsını dəyişdirməlidir! Bütünlükdə bank sisteminə dövlət nəzarət sistemi yaradılsa və onun təsir mexanizmi gücləndirilməlidir.

- Milli Bankın əhali tərəfindən banklara qoyulmuş əmanətlərin sığortalanması və

banklararası sığorta fondunun yaradılmasına ciddi səy etməlidir. Bütövlükdə ölkədə əmanət sistemi normal sürətdə qaydaya salınmalı və əhali tərəfindən qoyulmuş əmanətləri sığortalamaqla onlara möhkəm təminat verilməlidir. Bu işdə inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl bank işi təcrübəsindən hərtərəfli istifadə olunmalıdır. Banklara əmanətlərin cəlb olunmasının stimullaşdırıcı mexanizmi yaradılmalı və onlardan səmərəli istifadə olunmasına üstünlük verilməlidir.

- Milli Bank pul-kredit sisteminin tənzimlənməsində ehtiyat normaları üzrə əmanətlərin yığılması və istifadəsində, kredit bazarının formalaşmasında öz fəaliyyətini ciddi sürətdə qaydaya salmalıdır. Bu problemlərin tədricən həll olunması tədavi üçün lazımı olan ümumi pul kütləsinin düzgün müəyyən olunmasına, pul krediti və əmtəə təklifi arasında nisbətə tənzimlənməsinə və inflyasiyanın qarşısının alınmasına mühüm təsir göstərəcəkdir. Bunlarla yanaşı, banklar tərəfindən kreditehtiyatlarından sərbəst istifadə olunması, uçot dərəcələrinin

müəyyənləşdirilməsi və diti normal topdansatış bazarının formalaşması sahəsində ciddi çatışmamazlıqlar vardır. Xarici ölkə bankları banklararası birja vasitəsilə sərbəst olaraq bankların aylıq və illikuçot dərəcələrini müəyyən edir.

Milli Bankın fəaliyyəti haqqında göstərilən nöqsanları və çatışmamazlıqlar qısa müddətdə aradan qaldırmaq və irəli sürülən tövsiyələrə əməl etmək mümkün deyildir. bu problemlər keçid dövrünün mövcud ziddiyyətləri, çatışmamazlıqlarla daha çox bağlıdır. Eyni zamanda, son pul-kredit siyasəti ilə keçid iqtisadiyyatının problemlərini həll etmək mümkün deyil. Çünki sosial vəziyyəti yaxşı olmayan əhalini bazar mühitinin üstünlükləri ilə birdən birə uyğunlaşdırmaq olmaz. Əgər bank sisteminin inkişafı tənzimlənən bazar iqtisadiyyatının tələbləri prinsipi ilə həyata keçirilsə, onda bütün iqtisadi islahatlar mexanizmi də ona uyğun uzlaşdırılmalıdır.

Azərbaycanda müasir bank sisteminə daxil olan banklar içərisində "BUSB" xüsusi yer tutur Dövlət Bankı üzrə qurulmuş bu bank əslində Səhmdar Kommersiya Sənaye-Investisiya və Aqrar-Sənaye banklarının aktiv və öhdəliklərinin birləşməsi və nəzarət zərfi 100 faiz dövlətə məxsusluğu yaradılmışdır. Bu bankın da gələcəkdə özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu bank kredit və depozit bazarında iqtisadçılığın aradan qaldırılması ilə əlaqədar yaradılmışdır. eyni zamanda Bank sisteminin möhkəmlənməsinə, əmanətçilər və müəssisələr qarşısında öhdəliklərinin vaxtında icra olunmasına yönəldilmişdir. İnvestisiya "banklarına xas olan əməliyyatların da həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

"BUSB" dünya təcrübəsində mövcud olan iki tipli sənaye-bankları kredit sferada daha çox əmanət bölgüsünə və investisiya banklarının ikinci tipinə xas əməliyyat həyata keçirir.

Birinci tip investisiya banklarının əsas funksiyası qiymətli kağızların buraxılışı təşkili və təminatvericisi rolunu oynamaqdır. Hazırda bu tip bankla iqtisadiyyatın korporativ bölməsində qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparır. Bunlarla yanaşı birinci tip investisiya bankları aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir

1. Səhm və istiqrazları yenidən bölüşdürür.

2. Beynəlxalq qiymətli kağızların və avrovalyutanın yerləşdirilməsinə vasitəçilik edir.

3. İnvestisiya strategiyası həmçinin mühasibat uçotu və hesabatı məsələləri üzrə kooperasiyalara məsləhət verir.

İkinci tip investisiya bankları təşkilatı strukturuna. (linksival.inna vo omoliyy.it-na gör;> birinci tip investisiya banklarından osaslı surot do tbrqlonir. İkinci tip investisiya bankları döviitin iştirakı ilə qarışıq və ya xalis dövlət mülkiyyətinə osaslaşmışdır. İkinci tip bankların buşlıca funksiyası elmi-texniki inkişafın nailiyyətlərini və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqinə, xüsusi məqsədli layihələrin işlənilməsinə və xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə orta və müddətli kreditlərin verilməsini təmin etməkdir.

Respublikada keçid iqtisadiyyatı şəraitində makro-maliyyə sabitləşməsində əsas rol oynayan banklar sırasında Kommersiya banklarının rolu böyükdür, Konsumçilik bank sisteminin ikinci mərhələsini təşkil edir. "Kommersiya bank anlayışı bank işinin ticarətə bağlı olduğu sivilizasiyalı bazar sisteminin ilkin dərəcəli mərhələsində meydana gəlmişdir. Bu dövrdə bankların müştəriləri əsasən cırtar olmuşdur. Bəzən "Kommersiya bank" anlayışı tacirlərin işgüzar fəaliyyəti kimi olaraq daha geniş formada özünü təsdiqləmişdir. Kommersiya bankları rəqiblərinin artıqca daha da genişlənmiş və bütün növ təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edir. Hazırda inkişaf etmiş dünya ölkələrində kommersiya banklarının sayı daha da genişlənmişdir. Məsələn; Böyük Britaniyada on iri kommersiya bankları (inqilab hankları) müştərilərə xidmət etməklə 100 əməliyyat. ABŞ-da 150 növ əməliyyat, ölkələrdə isə qədər əməliyyat aparılır.

II FƏSİL. Kommersiya banklarının bazar riskləri

2.1 Bank fəaliyyəti və bank sferasında risklərin təsnifatı

Bank fəaliyyətindəki risklərin tənzimlənməsi birinci növbədə bankın özünün iş rejimini və fəaliyyətini qaydaya salınması, bankların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Ona görə də bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi təcrid olunmuş halda deyil, sistemli halda aparılmalıdır. Bu həm də, həm makro səviyyəli, sahə səviyyəli və firma və şirkətlər səviyyəli problemlərlə, bu səviyyəli müvafiq iqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilməlidir. Doğrudan da başqa sferalarda olduğu kimi burada da qeyri sistemli iqtisadi münasibətlər və əlaqələr sistemli riskləri əmələ gətirir. Bu əlaqələr yalnız üfiqi deyil, həm də şaquli olur. Burada problemin dövlət, makro səviyyədə tənzimlənməsi mühüm, aparıcı əhəmiyyət kəsb edir. Makro səviyyədə tənzimlənmə mexanizmləri ali icra orqanları tərəfindən həyata keçirilərkən bir tərəfdən bank sisteminin özünün səmərəli qurulması prinsipləri, digər tərəfdən isə dövlətin və bankların iqtisadi təhlükəsizliyi prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Daha konkret deyilsə, burada bank portfelinin düzgün müəyyən edilməsi, əhalinin banklara qoyduğu pul vəsaitinin dövlət tərəfindən sığortalanması, bankların kreditorlar qarşısında məhsuliyəfinin artırması, depozitlərin maksimal həcmnin müəyyən edilməsi və s. nəzərdə tutulmalıdır. Bank səviyyəsində, başqa cür desək mezosəviyyədə isə normativ aktlar, əsasnamələr, müvafiq standartlar və s. nəzərdə tutulur. Bankların fəaliyyətini Bazəl komitəsinin müəyyən etdiyi qaydaya görə risklərin tənzimlənməsi məsələsində aşağıdakı mexanizmlərlə həyata keçirir və yaxud həyata keçirilməlidir; Bankların heç olmasa minimum kaptala malik olunması, bank kapitalın həcmnin və onun tərkibinin normativlərə uyğun gəlməsi; Bank balansında likvidlik normasının mövcud olması; Mütləq öhdəliklərə əməl olunması, risklərin qiymətləndirilməsində bank modelinin düzgün qurulması; Bankların maliyyə vəziyyəti və riskləri vəziyyət haqqında adekvat informasiyaların olunması; risklərin düzgün proqnozlaşdırılması; Bazar situasiyaları, kredit və əməliyyatlar və digər üzrə strategiyanın düzgün seçilməsi, onların limitləşdirilməsi, xələşdirilməsi və daxili nəzarətin qoyulması; ssuda portfeli üzrə kredit risklərinin qiymətləndirilməsi, onun

bankların ticarət bazar portfeli riskləri ilə düzgün əlaqələndirilməsi. Burada bank kapitalının beynəlxalq standartlar, xüsusi olaraq 1988-ci ilin kapital üzrə Bazel razılaşdırılmasına uyğunlaşdırılmasına da vacibdir. Xatırladaq ki, kapital üzrə Bazel razılaşması aşağıdakı üç hissədən ibarətdir: kapitalın tərkib hissələri; risklərin çəki əmsalı; kapitalın kifayətliliyinin məqsədli standart əmsalı. Burada bank kapitalı tərkibi və strukturu aşağıdakı üsürlərlə müəyyən edilmişdir; daimi səhm kapitalı; nəzərdə tutulan ehtiyatlar, yəni bölüşdürməmiş mənfəət hesabına əmələ gələn ehtiyatlar. Burada əlavə kapital dedikdə isə, Bazel komitəsinin nöqtəyi nəzərindən aşağıdakılar nəzərdə tutulur: gizli ehtiyatlar; yenidən qiymətləndirmə ehtiyatları; kreditlər üzrə zərərlərin ödənilməsinin ümumi bank ehtiyatları; hibrit (kumulyativ müddətsiz səhmlər, kapitalla borcun əlaqələndirilməsi) vasitələri; borcların uzun müddətli subsidiyalaşması. Burada kredit risklərinin diversifikasiyası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, bank sistemi fəaliyyətində risklərin idarə edilməsi bir sıra çətinliklərlə, problemlərlə üzləşir. Onlar əsasən aşağıdakılarla bağlıdır: bankların kredit qabiliyyəti üzrə reytingi sisteminin lazımı səviyyədə müəyyən edilməməsi; ayrı-ayrı bankların vaxtı keçmiş borclar, kredit itkiləri və defoltun dəqiq müəyyən edilməməsi; iqtisadi və sahəvi inkişaf tsikliinin itkilərə və risklərə gətirib çıxarmasının sistemli təhlil edilməməsi; bu sahədə istər maliyyə və istərsə də informasiya və kadr resurslarının kifayət qədər olmaması; bütövlükdə milli reyting sisteminin, kredit reytinginin zəif inkişaf etməsi. Bundan başqa kredit riskləri və aktiv risklərin optimal şəkildə nəzərə alınmaması, onun bazar riskləri ilə düzgün əlaqələndirilməməsi. Bütün bunlar və digər məsələlər bank sisteminin sabilliyinə mənfi təsir göstərir, bank böhranını formalaşdırır.

İstər makroiqtisadi, istər bütövlükdə pul aqreqatları və istərsə də pulun emissiyası, habelə pul aqreqatları sistemində (strukturunda) banklardan kənarda nəğd pulun (MQ) miqdarının təhlili də son dərəcə vacibdir. 2009-2016-ci illərdə Azərbaycanda pulun emissiyası və pul aqreqatlarının artım səviyyəsini aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Cədvəl 2.1

Pul aqreqları (mln.manat)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Geniş mənada pul kütləsi(M3) o cümlədən	259,9	509,7	785,2	1018,8	1503,0	3440,5	5897,3	8469,2
M2 pul aqreqatı o cümlədən	191,5	325,8	405,2	518,4	683,6	2137,7	4405,0	6169,2
M1 pul aqreqatı o cümlədən	185,0	315,5	393,4	499,8	657,3	1853,6	3652,7	5239,8
Banklardan kənarda nəğd pul (M0)	120,5	270,0	333,7	408,2	477,8	1311,3	2713,5	4174,8

Cədvəldən göründüyü kimi banklardan kənar nəğd pul (M0) Azərbaycanda 2009-cu ildə 120,5 milyon manat, 2015-ci ildə 2713,5 milyon manat olmuşdur, yəni 18 dəfə artmışdır. 2016-cı ildə bu, 4174,8 mln.manat olmuşdur. Bunu normal hal hesab etmək olmaz. Həmin müddətdə pulun emissiyası 67,3 milyondan 1461,8 milyona çatmışdır, yəni 25 dəfə artmışdır, həmin müddətdə, yəni 2009-2016- ci illərdə geniş mənada pul kütləsi 259,9 və 5903,8 milyon manat, yəni 22 dəfə iqtisadiyyatda mənfəət 510,4 və 12276,3 milyon manat olmuşdur, yəni 22 dəfə artmışdır. Digər bir maraqlı rəqəmi də nəzərdən keçirək. 2009-cu ildə satışın bütün kanallarında pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 1058,7 milyon manat, 2015-ci ildə 7591,4 milyon manat, əhaliyə göstərilən xidmətlər pul ifadəsində müvafiq olaraq 167,5 və

2348.3 milyon manat olmuşdur. 2009-cu ildə pul kütləsi və əmtəə dövriyyəsi müvafiq olaraq 259,9 və 1058,7 milyon manat, 2015-ci ildə isə 5903,8 və 7591,4 (üstəgəl

2348.3 milyon manat xidmət) 9939,7 milyon manat olmuşdur. Göründüyü kimi burada böyük fərq əmələ gəlir.

Maliyyə resurslarının səfərbər edilməsində, maliyyə vasitəçiliyinin həyata keçirilməsində digər vasitəçilərə nisbətən banklar mühüm rol oynayırlar. Bu mənada banklar müfəqqəti azad olan resursları kredit axınına, o cümlədən investisiyaya cəlb edilməsi üçün bir maliyyə mənbəyinin meydana gəlməsində

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada banklar öz kredit funksiyalarını icra edərkən bu resursları daha qabaqcıl sferalara yönəltməlidir. Lakin bəzən kreditləşmə sadəcə olaraq ssuda xarakteri daşıyır. Məlumdur ki, ssudalar vəsaitlərin qayıdışı və ödənişli xarakter daşımaqla daha çox mənfəət əldə etməklə əlaqədardır. Bankların bundan başqa hesablaşma və ödəniş funksiyası nəticə etibarı ilə milli iqtisadiyyatın təkrar istehsal prosesinə xidmət etməkdən ibarət olmalıdır. Bunun üçün bütövlükdə banklar kifayət qədər resurslara malik olmalıdır və inkişafı stabil səciyyə daşmalıdır. Lakin bir sıra bankların kapitallaşma səviyyəsi hələ də aşağıdır və iqtisadi inkişafa olan real müasir tələblərə tam cavab vermir, onların əməliyyatlar üzrə fəaliyyəti bəzən makroiqtisadi proseslərlə zəif əlaqələndirilir, həddindən artıq bazar mexanizminə integrasiya olunmuş bir mexanizmə, onun əsas bir əlaqəsinə çevrilir. Bankların sabitliyi yalnız onların əsas fəaliyyətində əsas göstəricilərin, yəni kapitalın, aktivlərin artması deyil, həm də artan iqtisadi tələblərə cavab verməsində, zəruri xidmətlərin yerinə yetirilməsində özünü göstərməlidir. Məlumdur ki, bu xidmətlər fiziki və hüquqi şəxslər üçün edilir. Bu mənada, bu istiqamətdə bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsi həm onların və həm də iqtisadiyyatın paralel olaraq inkişaf etdirilməsinə, banklarla real iqtisadi sektorun vahid bir mexanizmi istiqamətində integrasiya olunmasına səbəb ola bilər, həm bankları, həm də iqtisadiyyatı riskli situasiyadan bir növ qoruya bilər. Ona görə də bankların fəaliyyətində keyfiyyət dəyişikliklərinin təmin edilməsi həm də antirisk siyasətinin həyata keçirilməsi baxımından vacibdir, önəmlidir. Bəzi iqtisadçılar bu məqsədlə, tənzimləmə prosesi ilə bağlı meqa-requlyator (meqa tənzimlənmə) ideyasını irəli sürürlər. İlk baxışda meqa tənzimləmə anlayışı çox sadədir. Burada maliyyə ilə bağlı bütün sferaların bu tənzimləmə qaydasında birləşməsini irəli sürür [21]. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə ilə bağlı bütün məsələləri - pul bazarı, qiymətli kağızlar, səhmlər. İstiqrazlar, müxtəlif tipli derivatlar və s. özlərinin iqtisadi məzmununa görə eyni mənalı səciyyə daşmır və ona görə də onların hamısını meqa tənzimləmə qaydasında birgə tənzimləmək fəlsəfi ifadə ilə desək çoxmənalı xarakter daşıyır. Ona görə də burada tənzimləməyə eklektik deyil, sistemli,

kompleks halda yanaşmanın əhəmiyyəti daha vacibdir. Bundan başqa, bir sıra daha konkret iqtisadi həlqələrdən, o cümlədən ssudalar üzrə ehtiyatlar, kapital üzrə tələblər, bankların məcburi ehtiyatları səviyyəsi, habelə inzibati tədbirlərdən və s. göstəricilərdən bir tənzimləmə prosesi kimi istifadə etmək olar. Ona görə də burada həm inzibati, həm təşkilati və həm də iqtisadi aspektdə, planda bank fəaliyyətinin keyfiyyətini sistemli qaydada yaxşılaşdırmaq olar. Əlbəttə, burada bank heyyyəti güclü mütəxəssislərdən ibarət olduqda onların - bankların özü antirisk siyasəti yeridə bilər, bazar mexanizmlərdən effektiv qaydada bəhrələndə bilər, təsadüfi hallardan uzaqlaşa bilər. Ona görə də bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsi yalnız müxtəlif yoxlamalarla məhdudlaşa bilməz, burada ən başlıca məsələlərdən biri də bank fəaliyyətində olan zəif və riskli, təhlükəli cəhətləri əvvəlcədən görmək və aradan qaldırmaq qabiliyyətidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, istər milli miqyasda və istərsə də beynəlxalq miqyasda banklar arasında müəyyən istiqamətlərdə rəqabət gedir. Ona görə də banklar üçün həmişə əlverişli şərait, konyuktura olmur. Bundan başqa, banklarda kapitallaşmanın artması ilə iqtisadiyyatın maliyyələşdirməyə olan tələbatı daha da artır ki, bu da obyektiv olaraq bankların aktiv əməliyyatlarının genişlənməsinə gətirib çıxarır. Burada milli banklar vasitəsilə milli iqtisadiyyatın əsaslarını qoymaq daha önəmli olardı. İqtisadiyyatın artımının əsaslarını təmin etmək əsasən xarici banklar hesabına deyil, daxili banklar hesabına ödəmək geopolitik baxımından daha effektiv olardı. Azərbaycan Respublikasında bu meyara əsasən əməl olunur. Əlbəttə, bərabər şərait daxilində likvidlik problemi kəskinləşdiyi halda yəni, kapital artmasa, onda banklar öz kredit əməliyyatlarını ixtisar edə və yaxud lazım gəldikdə resurslara daxili tələbatı ödəmək üçün kənardan likvidlərin cəlb edilməsi zərurəti meydana çıxar. Lakin, burada bir çox iqtisadçı alimlərin və mütəxəssislərin göstərdiyi kimi borclara xidmət etmək qiymətin əmələ gəlməsi şəraitinin dəyişilməsi və digər riskli problemlər meydana çıxmağa bilər və yaxud əlverişli konyuktura şəraiti yaranarsa və bu həm də bazarda cari likvidliyi təmin edərsə, onda bank üçün zəruri vəsaitləri bazardan əldə etmək daha asan olar.

Aktivlərin sektürizatsiyası investorların maliyyə resursları ilə birbaşa əlaqədardır. Daha doğrusu, bank aktivlərinin sektürizatsiyasının əsas məqsədi investorların maliyyə resurslarına, bu fəaliyyətə cəlb etməkdir. Bu zaman sektürizatsiya gedişində meydana çıxan risklər müəyyən mexanizmlər vasitəsilə sektürizatsiyanın əsas iştirakçıları arasında bölüşdürülür. Qəribə də olsa indiyənə qədər sektürizatsiya ilə əlaqədar olaraq risklərin təsnifatı hələ də problem xarakteri daşıyır. Ona görə də risklərin təsnifatı elə olmalıdır ki, burada da müəyyən əlamətlər və meyarlar öz əksini tapa bilsin. Qeyd etmək lazımdır ki, sektürizatsiya aktivləri riskinin təsnifatı birinci dəfə alman alimi X.R.BEP tərəfindən irəli sürülmüşdür [2]. Berin təsnifatına görə aktivlərin sektürizatsiyası 2 qrupa - örtülmək riskinə və sektürizatsiya riskinə ayrılır. Onun fikrincə örtülmə riski birbaşa aktivlərin maliyyələşdirməsi və bununla əlaqədar bu prosesdə meydana çıxan risklərlə bağlıdır, ona görə də örtülmə riskinə daha konkret desək, kredit riski ödənişlərinin ləngiməsi və yaxud vaxtından əvvəl geri qaytarılması riskləri, habelə faiz dərəcələrinin və mübadilə məzənnəsinin dəyişilməsi ilə bağlı risklər daxildir. Sektürizatsiya riskinə isə müəllifin təsnifatına görə struktur riskləri və hüquqi risklər aiddir. Lakin göründüyü kimi bu təsnifat bütövlükdə düzgün olsa da, risklərin konkret xüsusiyyətləri və bir-birilə əlaqəsini həmin təsnifat vasitəsilə aşkara çıxarmaq olmur. Ona görə də bəzi müəlliflər burada riskləri 2 formada, lakin müxtəlif məzmununda, yəni aktivlər riski və ümumi risk formasında verir. Bu fikirlə, yuxarıdakı fikirlərlə A.Selivonski isə razılaşmayaraq aşağıdakı təsnifatı verir və bunu investorun ipoteka qiymətli kağızının əldə edilməsi ilə əlaqələndirir: Korporativ xarakterli risklər; iflasa uğramaq ilə əlaqədar olan risklər; satılmış aktivlərlə bağlı risklər; hüquqi risklər və s.

Bunu özlərinin maliyyələşməsinə əsas mənbəyi hesab etmişdir. Z.Xüqatı bu prosesdən danışarkən yazır: «Bu proses sektürizatsiya adını almışdır [27]. Z.Xüqatı göstərir ki, sektürizatsiya prosesi daha geniş halda Avropa ölkələrində, daha zəif halda zəif inkişaf etmiş ölkələrdə olmuşdur. Məsələn: Doğurdan da keçən əsrin 90-cı illərində Almaniyada qiymətli kağızlar bazarı ona görə zəif inkişaf etmişdir ki, burada kapitala tələbat əsasən bank kreditləşməsi hesabına örtürülürdü. Yeni

gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, lakin sonrada buranın özündə də qiymətli kağızlar bazarı inkişaf etməyə başladı. Beləliklə, Almaniyada da törəmə maliyyə vasitələri, səhm kapitalı strukturları, şirkətlərin kapitallaşma prosesləri inkişaf etdirildi, bir sözlə qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatda mühüm rol oynamağa bağladı. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, səhmlərin və istiqrazların emissiyası bank kreditlərinin xüsusi çəkisi maliyyələşdirmə prosesində ildən-ilə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirildi. Xüsusi olaraq keçən əsrin 60-cı illəri ilə müqayisədə 2000-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq səhmlərin və istiqrazların emissiyası əhəmiyyətli dərəcədə artdı.

Son illərdə, yəni 01.01.2010-cu il tarixində bankların aktivləri və passivləri 11665,2 mln.manat təşkil etmiş, yekunda faizlər isə 100,0% olmuşdur.

Aktivlər üzrə nağd vəsaitlər 466,2 mln.manat, müxbir hesablar 844,6 mln.manat, maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər və depozitlər 599,5 mln.manat və faizlər müvafiq olaraq 4,0% və 5,1%, müştərilərə verilmiş kreditlər 7963,6 mln.manat, investisiyalar 836,1 mln.manat, faizlər 68,3% və 7,2%, digər aktivlər isə 955,2 mln.manat təşkil etmiş, bu vəsaitlər üzrə yekunda faiz isə 8,2% olmuşdur.

Bu dövrdə, yəni 01.01.2010-cu ildə passivlər üzrə cəmi öhdəliklər 9660,2 mln.manat, yekunda isə 82,8%, depozitlərin cəmi 4293,4 mln.manat, maliyyə sektorundan alınmış kreditlər və depozitlər 4477,9 mln.manat, faizlər isə 36,8% və 38,4%, digər öhdəliklər 888,9 mln.manat, kapital isə 2005,0 mln.manat təşkil etmiş, bu passivlər üzrə isə faizlər 7,6% və 17,2% olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada 4-5 bankların aktivləri və kredit portfeli demək olar ki, ümumi yekunla müqayisədə aparıcı mövqedə durur. Burada birinci planda Beynəlxalq bank, Xalq bankı, Paşa bankı, Kapital bankı və s.-ni göstərmək olar. Məsələn, ümumi bank aktivlərində Beynəlxalq bankın xüsusi çəkisi 41,7%, Kapital bank 5,4% və s. təşkil etmişdir. Müvafiq olaraq kredit portfelinin xüsusi çəkisi 45,6% və 4,9% olmuşdur (2010-cu ilin oktyabrın əvvəlinə olan məlumata görə), Bir sıra bankların fondlar, mənfəət, gəlirlər, xərclər, kreditlə bağlı göstəricilərini nəzərdən keçirək. Bu göstəricilər 2009-cu ilin sonuna olan

məlumatlara əsasən cədvəllərdə öz əksini tapmışdır. 2.7 cədvəldən göründüyü kimi Azəri-türk bankı, Texnika bank, Azəriqaz bank, Xalqbank, Sənaye bankı, Xalqbank arasında nizamnamə fondu, sərəncamda qalan fondlar, balans mənfəəti, depozitlər və digər göstəricilər üzrə xeyli fərqlər vardır. Cədvəllərdən göründüyü kimi, gəlirlər, xərclər, kredit göstəricilərinə görə də banklar fərqlənirlər.

Cədvəl 2.3

Bankların fondlar, mənfəət və s. bağlı əsas göstəriciləri (min.manatla)

1 Banklar	Nizamnamə fondu	Bankın sərəncamında qalan fondlar	Balans mənfəəti	Hüquqi şəxslərin əmanətləri və depozitləri	Bankın müxbir və nəğd vəsaitləri
Aqrar bank	18535.4	163.7	116.7	261.7	2977.4
Texnika bank	45176	1360	12712.2	120004.8	48587.7
Azərbaycan Sənaye bankı	20000	5593.8	2113.8	41244.2	59122.6
Azəriqazbank	15000	4315.3	4.5	8130,8	4615.7
Azəri-türk bankı	10000	2157.3	1834.8	32810.9	14960.4
Xalqbank	53550	3646	18260.7	162717.5	26911.4

cədvəldən göründüyü kimi Nizamnamə fondunun, sərəncamda qalan fondların, balans mənfəətinin, əmanətlər və depozitlər, müxbir və nəğd vəsaitlərin həcminə görə bir çox banklar, o cümlədən Aqrar bank, Texniki bank, sənaye bankı, Azəriqazbank, Azəri-türk bank, Xalqbank bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənirlər.

Cədvəl 2..3

Bankların gəlirlər, xərclər və s. əlaqədar göstəriciləri (min.manatla)

Banklar	Cəmi gəlirlər	Hesablanmış və alınmış faizlər üzrə gəlirlər və xərclər		Qiymətli kağızlarla və valyuta bazarında əməliyyatlar üzrə gəlirlər və xərclər		Valyuta dəyişməsindən əldə edilən gəlir	Cəmi əməliyyat xərcləri	Təşkilatın fəaliyyətinin təmin edilməsi üzrə cəmi xərclər
		Gəlirlər	Xərclər	Gəlirlər	Xərclər			
Texnika bank	M3920,7	52387.1	24196.2	22.8	3261.7	1700.6	87242.5	13966
Azərbaycan Sənaye bankı	13449.3	5358.6	2813.3	44.1		789.2	6066.1	5269.4
Azəriqazbank	57782.4	29424.1	15047.5	4251.4	3561.1	18562.5	45810.7	1967.2
Azəri-türk bankı	10701.1	5275.7	1944.8	683.9	3204,9	3000.1	5869,9	2996.3
Xalqbank	60864.8	37577,5	17355,8		19427.4	16057.7	33577.2	9026,9

Cədvəldən görsəndiyi kimi yuxanda adı çəkilən bankların digər göstəriciləri də - gəlirlərin məcmun həcmi, faizlər üzrə gəlirlər və xərclər, əməliyyatlar üzrə (qiymətli kağızlar bazanndan) gəlir və xərclər, valyuta ilə bağlı gəlirlər, cəmi xərclər - banklar üzrə fərqlidir.

Cədvəl 2.3

Banklar	Kreditlər	İstehlak məqsədləri üçün kreditlər	Vaxtı keçmiş kreditlər
Aqrar bank	16070,4		3393.2
Texnika bank	360479.4	66895.4	26101.3
Azərbaycan sənaye bankı	61199.7	12667.3	2563.7
Azəriqazbank	116802.7	87778.2	5230.!
Beynəlxalq bank	3695577.3	407677.9	58922.3
Azəri-türk, bankı	30794.6	5846.5	361.8
Xalq bank	464002.8	29623.6	2729.5

cədvəldən görsəndiyi kimi, bu fərqlər özünü həmin bankların kredit göstəricilərində də öz əksini tapmışdır.

Müasir dövrdə ümumiyyətlə, xüsusi olaraq yüksək transsaksion xərcləri şəraitində bankların aktiv və passivlərinin idarə edilməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir, Çünki müəyyən sövdələşmələr, iqtisadi .agentlər arasındakı əlaqələrin qaydaya salınması, müqavilələrin bağlanması, hər hansı problem üzrə münaqişələrin həlli üzrə danışıqların aparılması və sair müəyyən xərclər tələb edir.

Müasir dövrdə bank sektorunda baş verən innovasiyalı proseslərdən biri və milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində qovuşmasının, integrasiya olunmasına mühüm mexanizmlərindən, vasitələrindən biri nəğdsiz ödəmələrin, o cümlədən bank ödəniş kartlarının tətbiqidir. İndi sənayecə inkişaf etmiş bir çox Ölkələrdə əmtəə və xidmətlərin nəğdsiz ödəmələri bütün pul əməliyyatları strukturunda 90% təşkil edir. Halbuki bu rəqəm postsovet dövlətlərin əksəriyyətində, o cümlədən Rusiyada 5-6%-don artıq deyildir. Görünür ona görə ki, bank ödəniş kartları postsovet ölkələri üçün nisbətən yeni bir bank ödəniş vasitəsidir. Hətta bəzi iqtisadçılar arasında bank ödəniş

kartları anlayışı və onun beynəlxalq ödəniş sistemi ilə əlaqəsinin nəzəri - metodoloji məsələləri, bu problemə yanaşma meyarları üzrə eyni mənalı fikirlər formalaşmamışdır, həm də ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi artımını, ümumi iqtisadi inkişaf mərhələsinin müxtəlifliyi (zəif, inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş) bundan irəli gələn qlobal iqtisadi, maliyyə sisteminə inteqrasiya olunmanın özünəməxsus xüsusiyyətləri yuxanda göstərilən bank Ödəniş vasitəsinə fərqli yanaşmam şərtləndirmişdir. Bununla belə, Ümumdünya bankı və sıra dünya miqyaslı maliyyə qurumları baxımından ödəniş kartları bazarı təhlil edilərkən aşağıdakılan nəzərə alınması tələb olunur: Emmisiya olunmuş kartların strukturu; kartlardan müxtəlif funksiyalardan istifadə; bankamatların miqdarı, bankamat şəbəkələri; ölkənin ödəniş sisteminin institusional strukturu və sair; bütün bunların nəgd ödəmələri ilə müqayisəsi. Burada milli ödəniş kartlarının beynəlxalq ödəniş karılan ilə müqayisəsi, əlaqələndirilməsi, tədaviyədə olan kartların miqdarının, emi- tentlərin və bankamantların miqdarını və habelə, bank ödəniş kartlarının infrastruktura baxımı xidmət parametrlərin nəzərə alınması da son dərəcə vacibdir. Burada kartların emissiyasının düzgün aparılması kart emissiyasının hansı kredit təşkilatına həvalə edilməsi, milli və beynəlxalq kartlar arasında kəmiyyət və struktur baxımından düzgün nisbətə qoyulması vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansının strukturunda 2004-2008-ci illərdə artım müşahidə edilmişdir. Tədiyə balansının strukturunda xarici ticarət balansının həcmi 2004-cü ildə 161 mln.ABŞ dollarından 2008-ci ildə 23012 mln. ABŞ dollarmədək artmışdır və bu artım davamlı xarakterdə olmuşdur. Xarici ticarət balansının strukturunda malların ixracı, idxalı və xidmətlər balansının həcmi fərqli olmuşdur. Belə ki, malların ixracı balansı 2004-cü ildə 3743 mln.ABŞ dollarından 2008-ci ildə 30586 mln.ABŞ dollaradək artmışdır. Malların idxalı əməliyyatlarının həcmi isə 2004-cü ildə 3582 mln.ABŞ dollaradək 2008-ci ildə 7574 mln.ABŞ dollarmədək artmışdır. Malların ixracı üzrə əməliyyatların həcmində neft-qaz sektorunun payı daha çox olmuşdur. Belə ki, bu sektor üzrə ixrac əməliyyatlarının həcmi 2004-cü ildə 3233 mln. ABŞ dollarından 2008-ci ildə 29143 mln. ABŞ dollarmədək artmışdır. Bu artım qeyd olunan illərdə davamlı şəkildə olmuşdur.

Malların idxalı üzrə əməliyyatların strukturunda isə əksinə, neft-qaz sektorunun payı az olmuşdur. Digər sektorların payı isə daha üstünlük təşkil etmişdir. Xidmətlər balansının strukturunda da neft-qaz sektoru ilə bağlı əməliyyatların həcmi daha üstünlük təşkil etmişdir. Bu əməliyyatların həcmi 2004-cü ildə 1909 mln.ABŞ dollarından 2006-cı ildə 1603 mln.ABŞ dollarmadək azalma baş vermişdir. 2007-ci ildə bu əməliyyatların həcmi 1967 mln.ABŞ dollar, 2008-ci ildə isə 1970 mln.ABŞ dollan olmuşdur. Xidmətlər balansının strukturunda isə 2004-2008-ci illər ərzində tikinti xidmətlərinin payı daha üstünlük təşkil etmişdir. Bu növ xidmətlərlə bağlı əməliyyatların həcmində nisbətən yüksək göstərici 2005-ci ildə 1489 mln.ABŞ dolları həcmində qeydə alınmışdır. 2006-cı ildə isə bu rəqəm 1254 mln.ABŞ dolları olmuş, 2007-ci ildə isə 1425 mln.ABŞ doilan olmuşdur. 2008-ci üdə isə 1332 mln. ABŞ dollarına enmişdir. Nəqliyyat xidmətləri üzrə əməliyyatların həcmi daha az olmuşdur. Gəlirlərin strukturunda ödəmələrin həcmi daxilolmalara nisbətən daha üstün olmuşdur. 2004-cü ildə daxilolmaların həcmi 53 mln. ABŞ dollar olduğu halda, ödəmələrin həcmi 754 mln.ABŞ dolları olmuşdur. 2008-ci ildə isə bu rəqəm uyğun olaraq 595 mln. ABŞ dolları və 5861 mln.ABŞ doilan olmuşdur. Hər iki göstərici üzrə artımlar davamlı xarakterdə olmuşdur. Cari transfertlərin həcmi üzrə də davamlı artım müşahidə edilmişdir. 2004-2005-ci illərdə onların həcmi 189 mln. ABŞ dollarından 566 mln.ABŞ dollarına yüksəldiyi halda. 2007-ci ildə bu rəqəm 1005 mln.ABŞ dolları, 2008-ci ildə isə 1050 mln.ABŞ dolları olmuşdur. Kapitalın və maliyyənin hərəkəti balansında 2004-2005-ci illərdə müsbət göstərici qeyd alınmışdır və bu göstərici 2004-cü ildə 3023 mln.ABŞ doilan olduğu halda, 2005-ci ildə bu rəqəm 567 mln.ABŞ dollanna enmişdir. 2006-cı ildə 1734 mln.ABŞ dolları olmuşdur, lakin mənfi rəqəm olmuşdur. 2006-2008-ci illər ərzində birbaşa investisiyaların həcmində də belə bir meyl müşahidə edilmişdir. Bu isə Azərbaycanın maliyyə vəsaitlərinin xarici ölkələrdə investisiya şəklində yatırıldığını göstərir. Qeyd olunan illərdə bu məqsədlə ayrılan investisiyaların həcmi 2006-cı ildə 1305 mln.ABŞ dollarından 2007-ci ildə 5103 mln.ABŞ dollarına yüksəlmiş, 2008-ci ildə isə 545 mln.ABŞ dollarınadək azalmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən maliyyə resurslarının həcmi isə 2004-2008-ci illər ərzində 4698

mln.ABŞ dollardan 3982 mln.ABŞ dollarınadək azalmışdır. Xarici iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi də 2004-2007-ci illər ərzində 1205 mln.ABŞ dollarından 286 mln.ABŞ dollana dək azalmışdır. 2008-ci ildə isə 556 mln.ABŞ dolları yüksəlmişdir. 2004-2008-ci illər ərzində investisiyalar üzrə bu tipli artım müşahidə edilmişdir. Bu göstəricilər respublikamıza yatırılan investisiyalardan gələn gəlirin xaricə repatrisasiyasını göstərir. Bu gəlirin həcmi 2004-cü ildə 1163 mln.ABŞ dollarından 2007-ci ildə 9108 mln, ABŞ dollannadək yüksəlmişdir. Bu arada neft bon usunun da həcmi artaraq 22 mln.ABŞ dollarından 68 mln.ABŞ dollarına yüksəlmişdir. 2008-ci ildə isə bu rəqəm 3 mln.ABŞ dollarına düşmüşdür.

Portfel və d.igər investisiyaların həcmində də birbaşa xarici investisiyalarla baş verən oxşar meyillər müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2004-2005-ci illərdə bu investisiyaların həcmi 671 mln..ABŞ dollardan 108 mln.ABŞ dollarına düşmüşdür. 2006-cı ildən etibarən isə bu istiqamət üzrə mənfi rəqəmlər qeydə alınmışdır. Bu isə respublikamızın mövcud potensialının xaricə yönəldiyini göstərir.

Son dövrlərdə respublkiamızda Ödəniş sisteminin təkmilləşdiriləmsi ilə bağlı mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, respublikamızda, o cümlədən Bakıda və regionlarda müxtəlif Bankomatlar və Pos-terminallar qurulmuşdur. 2006-cı ildə Bankomatların sayı 1080 ədəd, o cümlədən Bakıda 655 ədəd, regionlarda isə 425 ədəd olmuşdur. 2007-ci ildə isə bir qədər çox, yəni ümumi sayı 1317 ədəd, Bakıda 820 ədəd, regionlarda isə 497 ədəd olmuşdur, Bu illərdə isə Pos terminalların sayı 2070 və 5309 ədəd, o cümlədən pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələrində olan pos terminalların sayı 2006-cı ildə 1576 ədəd, 2007-ci ildə isə 4653 ədəd, Bakıda olan bu cür pos terminalların sayı isə bu dövr ərzində 1436 ədəd və 4470 ədəd olmuşdur. Ümumi sayda olan postterminallardan Bakıda olanların sayı 2006-2007- ci illərdə 1719 ədəd və 4874 ədəd, regionlarda isə 351 ədəd və 438 ədəd təşkil etmişdir. Son illərdə, yəni 2008 və 2009-cu illərdə isə bu ödəniş sistemlərinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2008-ci ildə bankomatlarını sayı 1515 ədəd, 2009-cu ildə isə 1694 ədəd, Bakıda olunların sayı 867 ədəd və 959 ədəd, regionlarda isə bu göstərici 648 ədəd və 735 ədəd təşkil etmişdir. Bu illərdə pos-terminallarm sayı isə 2008-ci ildə 8124 ədəd, 2009-cu ildə isə 8657 ədəd olmuş, Bakıda olanların

sayı bu müddətdə 7397 ədəd və 7871 ədəd, regionlarda olan bu pos-terminalları sayı isə müvafiq olaraq 727 ədəd və 786 ədəd təşkil etmişdir.

Müasir dövrdə bank sistemində qarşılıqlı pul əlaqələrinin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki, indiyə qədər ənənəvi qaydada monetar sfera göstərici-termin təhlili və proqnozlaşdırılması əvvəllər göstərdiyimiz kimi transmission mexanizmin düzgün halda əks etdirilməsi və pul-kredit tənzimlənməsi, bu prosesin modernləşdirilməsi baxımından kifayətləndirici səviyyədə, adekvat halda olmamışdır. Nəticədə ayrı-ayrı iqtisadi sektorlar, parametrlər arasında asılılığın sistemli halda öyrənilməsi bir sıra hallarda subyektiv səciyyə daşmışdır, başqa cür desək, iqtisadi sektorlar və indikatorlar arasında mövcud olan asılılıq sistemli, kompleks halda öyrənilməmişdir. Halbuki, bu hər bir ölkənin məhz iqtisadi orqanlarının, xüsusi olaraq, Mərkəzi bankların başlıca funksiyalarından biridir. Belə şəraitdə nəinki qısa və yaxud orta müddətli, həm də uzunmüddətli halda real və maliyyə sektorlarının indikatorlarını proqnozlaşdırmaq mümkün olmur. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı problem həm də kortəbii konyukturaya əsaslanan bazar münasibətlərinin, bazar iqtisadi modelinin öz spesifik təbiətindən irəli gəlir, Bütün bu obyektiv və subyektiv çatışmamazlıqlara baxmayaraq, hər bir iqtisadi orqan, xüsusi olaraq, ölkələrin mərkəzi bankları iqtisadi göstəricilərin iqtisadi proseslərdə, modellərdə düzgün əks olunmasına mümkün qədər cəhd etməlidirlər, mövcud kənarlaşmaların verə biləcəyi neqativ nəticələri özləri üçün vaxtında müəyyən etməlidirlər. Lakin iqtisadi böhranlar, risklər bir daha göstərdi ki, heç də burada adekvat əksətmə, şəffaflıq bütün hallarda özünü göstərmir, bütövlükdə isə bu, problemin makro və mikro səviyyədə koordinasiya edilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları, bazası heç də müasir iqtisadi təfəkkür səviyyəsində olmur. Təəssüf ki, maliyyə sistemində, maliyyə bazarında investisiyalaşdırmada olduğu kimi həmin sferalarla bağlı əgər belə demək mümkünsə, nəzəriyyə portfeli heç də bütün hallarda özünün praktiki - sistemli interpretasiyasını tapmamışdır, bu sferalar və onlarla bağlı iqtisadi göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqələr hətta nəzəri - metodoloji baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmamış və detallaşdırılmamışdır. Bank sferasında debet və kredit kartları, kredit risklərinin idarə ediləsi problemləri 2008-ci ildə Amerikada baş

verən və qlobal səciyyə alan maliyyə böhranının mühüm tərkib hissəsi kimi özünü göstərmişdir. Bu bank riskləri istər sahəvi kreditləşdirmə istiqamətləri (maddi və qeyri-maddi istehsal sahələri), istərsə də kreditlərin strukturu (verilmə mərhələləri, istifadəsi və geri qaytarılması), habelə istərsə də kreditləşdirmə miqyası üzrə (kompleks risklər, xüsusi risklər) və onların kooperativ və yaxud şirkət riskləri makroiqtisadi risklər baxımından nəzərdən keçirildikdə həmin risklər haqqında daha sistemli təsəvvürə malik olmaq mümkündür. Burada ən vacib məsələlərdən biri kreditlər verilən zaman, ümumiyyətlə əvvəlcədən potensial risklər haqqında adekvat informasiyalar əldə etmək, kreditlərin həyata keçirilməsi və geri qaytarılması imkanlarını qiymətləndirmək, hər bir kredit üzrə riskli vəziyyəti yenidən nəzərdən keçirməkdən ibarətdir. Ona görə də kredit risklərinin idarə edilməsi ilk növbədə və əsasən kredit portfelinin idarə edilməsini, kredit funksiyaları və əməliyyatlarının tənzimlənməsini, kredit portfeli keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını, özünü doğrultmayan, fəaliyyət göstərməyən kredit portfelinin də idarə edilməsini, aktivlərin düzgün təsnifatını, kredit riskləri ilə bağlı itkilərin kompensasiya olunması üçün müvafiq ehtiyatların yaradılmasını mütləq qaydada nəzərdə tutur. Bütün bunlar ona görə vacibdir ki, debitorlar öz borclarını qaytarmadıqda təbii olaraq bank sferasında böhranlı vəziyyət yaranır, pul vəsaitlərinin axınında, bank likvidliyində problemlər meydana çıxır. Bir sözlə, burada kreditlər haqqında informasiya və kredit təhlili və digər məsələlər, məsələn, girov siyasəti, sənədləşdirmə məsələləri, kredit işlərinin təşkili və kredit funksiyalarının icrası və onlar üzərində monitorinqin keçirilməsi ən vacib problemlərdən biridir. Yuxarıda göstərilən məsələlər ssuda borcunun geri qaytarılmaması, kredit portfeli üzrə ssudaların təsnifatı, bank aktivlərinin real bazar qiymətinin hansı səviyyədə olması ilə əlaqələndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də kredit siyasəti çevik olmalı və beləliklə tez-tez dəyişilən bazar konfikturasına uyğunlaşmağı, kredit mexanizmlərindən düzgün istifadə etməyi və bu sahədə məsuliyyətin artırılmasını nəzərdə tutmalıdır.

Debet və kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların ümumi sayı 2007-ci ildə 2787 min ədəd, 2009-cu ildə isə 3974 min ədəd təşkil etmişdir.

Debet kartları ilə aparılan əməliyyatların sayı bu illərdə 9168 min ədəd və 4836 min ədəd, həcmi isə 749 mln.manat və 584 mln.manat, o cümlədən ölkədaxili əməliyyatlardan ATM-lər vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı: 8893 min ədəd və 4663 min ədəd, POS-terminallar vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı isə 196 min ədəd və 129 min ədəd, bu əməliyyatların məbləği isə 2007-ci ildə 48 mln.manat, 2009-cu ildə 19 mln.manat məbləğində olmuşdur. Bu illərdə, yəni 2007-2009-cu illərdə kredit kartları ilə aparılan əməliyyatların sayı 2007-ci ildə 467 min ədəd, həcmi isə 53 mln.manat, 2009-cu ildə isə 203 min ədəd və 51 mln.manat olmuşdur. Ölkədaxili əməliyyatlardan ATM-lər vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı bu illərdə 299 min ədəd və 85 min ədəd, bu əməliyyatların həcmi isə 39 mln.manat və 17 mln.manat təşkil etmişdir. POS-terminallar vasitəsilə aparılan əməliyyatların sayı 2007-ci ildə 41 min ədəd, 2009-cu ildə isə 17 min ədəd olmuşdur. Bu əməliyyatların həcmi isə bu illərdə müvafiq olaraq 33 mln.manat və 11 mln.manat təşkil etmişdir.

Bank sferasında kredit risklərinin idarə edilməsi bank-menecment fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Ona görə ki, burada kredit riskləri debitorun müəyyən faizlə ödənişləri ödəyə bilməməsi və yaxud kredit məbləğini bütövlükdə qaytara bilməməsi problemi və bu prosesin idarə edilməsi, qaydaya salınması ilə əlaqədardır. Bu isə hər bir bankın fəaliyyətində obyektiv problem yaradır, pul vəsaitlərinin normal hərəkəti və bankların likvidliyi kimi çətin bir məsələ özünü kəsin halda göstərmiş olur. Burada qrafik üzrə müəyyən olunmuş kreditlərin geri qaytarılmasının əhəmiyyətli dərəcədə ləngiməsi də, bankların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Əlbəttə bütün bunlar bir çox sistemli amillərdən asılı olur. Məsələn, kreditləşdirmənin sahələr və obyektlər aspekti burada, risk baxımından heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn, banklar tərəfindən hansı sahənin, deyək ki, sənayenin, tikintinin, aqrar sektorun, ticarətin elmi idarələrin, təhsilin və s. kreditləşməsi, risklərin azlığı və çoxluğu baxımından nə dərəcədə əlverişli, ya əlverişsiz olması dəqiqləşdirilir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, xüsusilə iqtisadi islahatların sovetlər ölkəsinin dağıldığı ilk illərində banklar xırda ticarət sferalarına kredit qoymaqda daha maraqlı idilər. Dünya maliyyə böhranı (2008-ci il) göstərdi ki, indinin özündə də bir sıra banklar iqtisadiyyatın real sektorunun

kreditləşməsində lazımi dərəcədə maraqlı olurlar. Çünki, ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə kreditlərin istər verilməsi və istərsə də onlardan istifadə edilməsi və həmçinin geri qaytarılması mərhələlərində müəyyən problemlər meydana çıxır. Burada kreditin qaytarılması və öz təyinatı üzrə istifadəsində bəzən nə şəffaf informasiya olur, nə də onun qaytarılması üzrə təminat, zəmanəti olur. Ona görə də hər bir bank nəzərdə tutduğu gəliri əldə etmək üçün düzgün və obyektiv kredit qərarları qəbul etməlidir. Belə olduğu halda kreditləşmə prosesinin özü bit' sinergetik bütövlük, bir sistemli vəhdətlik halına gələ bilər. Bu baxımdan bank-kredit riskləri nəinki bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı əməliyyatlar, kreditlər üzrə öyrənilməli, təhlil edilməli və proqnozlaşdırılmalıdır. Burada kredit risklərinin problemli, şübhə doğuran, itgiyə səbəb olan və olacaq cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu, bir tərəfdən kreditlərin potensial və real risk səviyyəsini aşağı çıxarmaq üçün., digər tərəfdən isə bankların kreditləri və qiymətli katızlanm real bazar dəyərinin müəyyənləşməsi, qiymətləndirilməsi baxımından önəmlidir. Ona görə də kredit risklərinin təhlilinin aşağıdakı təsnifat və yaxud istiqamətinə diqqət yetirmək lazımdır.

- 1) Bank tərəfindən verilən ssudaların, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi;
- 2) Verilən ssudaların məbləği və faizini nəzərə almaqla geri qaytarılmasının ləngiməsi halları;
- 3) Faizin ümumiyyətlə ödənilməsi halı;
- 4) Əsas borcun və faiz ödəmələrinin nəzərdə tutulmuş qrafik üzrə qaytanılması hallarının pozulması;;
- 5) Qrafik üzrə faiz ödəmələrinin qayda pozulması və əsas borcun tamamilə geri qaytarılmaması;
- 6) Həm faiz ödəmələrinin, həm də əsas borcun geri qaytarılmaması kimi məsələlər, problemlər.

Hər iki hal banklar üçün kəskin problem yaradan riskli hadisədir. Ona görə də kredit risklərinin idarə edilməsi zamanı necə deyərlər, problemli aktivlərə və problemli obyektlərə xüsusi fikir vermək lazımdır, Ümumiyyətlə, bütövlükdə kreditvenuə mexanizmləri daha da təkmilləşməli, bank fəaliyyətinin özü və kredit-ləşmə obyektləri haqqında səhih və şəffaf məlumatların əldə edilməli, ən başlıcası bu

informasiyalardan irəli gələn meyllər nəzərə alınmalı, istər bankların və istərsə də borc alanların zəif və güclü cəhətləri sistemli halda təhlil edilməlidir. Bir sözb, banklar özlərinin kredit fəaliyyətini dəqiq qurmalı və kredit funksiyalarını daha effektiv həyata keçirməlidir. Kredit risklərinin düzgün idarə edilməsi, həmçinin banklararası risklərin kredit resurslarının düzgün uçotu, habelə, hər bir bankın kredit portfelinin, kredit funksiyası və əməliyyatlarının idarə edilməsini və burada mümkün qədər kredit risklərinin məhdudlaşdırılın asının kredit itkilərinin kompensasiya etmək üçün ehtiyatların yaradılmasını, bank aktivlərinin ayn-ayn risklər səviyyələri üzrə düzgün qruplaşdırılmasını nəzərdə tutur. Ona görə də bankların kredit siyasəti nəinki strateji aspekt, həm də çevik xarakter daşmalıdır. Çeviklik birinci növbədə ondan ibarət olmalıdır ki, banklar hər bir qısa müddət intervalında öz aktivlərinin hansının daha çox gəlir verməsi və bazar şəraitinə uyğunlaşmasını operativ qaydada müəyyən etməyi bacarmalıdır.

Azərbaycan Respublikası üzrə kassa dövriyyəsi 2017-cu il yanvar-dekabr ayları ərzində mədaxil mənbələri üzrə 18393438,10 min manat, məxaric üzrə isə 18438856,40 min manat təşkil etmişdir. Mədaxilin formalaşmasında xarici valyuta satışından, qeyri-dövlət müəssisələrindən daxil olan vəsaitlər və vətəndaşların əmanətləri daha üstün fərqli xüsusi çəkiyə malik olmuşlar. Bu mənbələrdə daxil olan vəsaitlər xüsusi çəkisi mədaxilin yekununda xüsusi çəkisi uyğun olaraq 35,24% (6481482,00 min manat), 16,32% (3002214,40 min manat) və 10,69% (1965675,20 min manat) təşkil etmişdir. Mədaxil mənbələri üzrə ən az xüsusi çəki dövlət mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsaitlərin (0,01%), deponent əmək haqqının qaytarılmasından (0,01%), qiymətli kağızların satışından (0,03%), nəqliyyat sektorundan daxil olan vəsaitlərin həcmi isə 4089072,0 min manat, yəni mədaxilin ümumi strukturunda 22,23% olmuşdur, Məxaricin strukturunda isə qeyri-dövlət müəssisələrinin digər ödənişləri üçün ayrılan vəsaitlərin həcmi 5237235,50 min manat, digər məqsədlər üçün ayrılan vəsaitlərin həcmi isə 8237067,90 min manat məbləğində olmuşdur. Bu xərc maddələrinin məxaricin strukturunda xüsusi çəkisi uyğun olaraq 28,40% və 44,67% təşkil etmişdir. Digər iki istiqamət üzrə də fərqli göstəricilər əldə edilmişdir. Bunlar vətəndaşların əmanətləri hesabından ayrılan

vəsaitlər və xarici valyutanın alınmasına ayrılan vəsaitlərin həcmi olmuşdur. Bu vəsaitlərin həcmi uyğun olaraq 1870019,701896973,0 min manat olmuşdur. Onların xüsusi çəkisi isə uyğun olaraq 10,14% və 10,29% olmuşdur. Ən az xüsusi çəkiyə isə qiymətli kağızların alınmasına ayrılan və təqaüdlərin ödənilməsinə ayrılan vəsaitlərin həcmi olmuşdur.

Bankların gəlir və xərclərinin strukturuna nəzər salsaq görürük ki, 2013-cü ildə bankların xalis faiz mənfəəti (zərər) 35,18 mln.manat, 2014-cü ildə isə 61,52 mln.manat təşkil etmiş, bu mənfəət üzrə faiz gəliri 61,03 mln.manat və 101,32 mln.manat, faiz xərci isə 25,85 mln.manat və 39,80 mln.manat olmuşdur. Bu müddətdə, yəni 2003-cü ildə bankların xalis qeyri-faiz gəliri 10,01 mln.manat, 2014-cü ildə isə 10,23 mln.manat. o cümlədən qeyri-faiz gəlirləri 65,76 mln.manat 80,75 mln.manat, qeyri-faiz gəlirləri 65,75 mln.manat və 70,52 mln.manat məbləğində olmuşdur. Bu illərdə aktivlər üzrə xüsusi ehtiyatlara ayırmalar isə 22,14 mln.manat və 33,67 mln.manat, vergi ödənilənədək xalis mənfəət (zərər) isə müvafiq olaraq 23,73 mln.manat və 38,92 mln.manat təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə, yəni 2008-oi ildə bankların xalis mənfəəti 532,74 mln.manat, 2009-cu ildə 568,88 mln.manat, bu gəlirlər üzrə faiz gəlirləri və xərcləri 2008~ci ildə 975,22 mln.manat və 442,48 mln.manat, 2015-ci ildə isə 1034,62 mln.manat və 465,74 mln.manat olmuşdur. 20014-2014-cu illərdə bankların xalis qeyri-faiz mənfəəti isə 73,92 mln.manat və 154,44mln,manat, o cümlədən qeyri-faiz gəlirləri 283,88 mln.manat və 258,74 mln.manat, qeyri-faiz xərcləri isə 357,80 mln.manat mivə 413,18 mln.manat təşkil etmişdir. Qeyd olunan dövrlərdə, yəni 2008-2009-cu illərdə aktivlər üzrə xüsusi ehtiyatlara ayırmalar 212,16 mln.manat və 132,86 mln.manat, vergi ödənilənədək . xalis mənfəət isə müvafiq olaraq 246,03 mln.manat və 281,09 mln.manat olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının xalis xarici aktivləri 1996-cı ildə 52,2 mln.manat, 2010-ci ildə isə 171,6 mln.manat, o cümlədən bu illərdə məcmu beynəlxalq ehtiyatlar 175,3 mln.manat və 363,5 mln.manat, xarici öhdəliklər -137,8 mln.manat və -207,7 mln.manat, digər xarici aktivlər isə 14,7 mln.manat və 15,8 mln.manat təşkil elmişdir. Mərkəzi bankıı xalis daxili atkivləri isə 1996 və 1997-ci illərdə 161,1 mln.manat və 114,3 mln.manat, daxili kreditləri 170,6^J mln. manat və

156,3 mln.manat, o cümlədən mərkəzi hökumətə xalis tələblər 72,9 mln.manat və 32,6 mln.manat, banklara tələblər 152,36 mln.manat və 155,76 mln.manat, digər daxili aktivlər isə -9,52 mln.manat və -41,98 mln.manat təşkil etmişdir. AMB-nin ehtiyat pulları isə bu illərdə 197,38 mln.manat və 267,86 mln.manat olmuşdur.

Orta məzənnəyə uyğun fəaliyyət göstərəcək ki, orta məzənnə də öz növbəsində müxtəlif valyuta məzənnələrinin dəyişilməsinin qarşılıqlı əlaqəsinə görə daha stabildir. Müxtəlif valyuta məzənnələrinin dəyişilməsinin proqnozlaşdırım bilməməsi ilə mübarizədəki bu qaydanın müəyyən mənada qiymətli kağızlara tətbiq edilməsi daha doğrudur. Qiymətli kağızlar portfelinin formalaşdırılmasında riskin diversifikasiyası probleminə xüsusi, ciddi diqqət yetirilməlidir. Bu zaman qiymətli kağızların kifayət qədər müxtəlifliyini təmin etmək zəruridir. Hər şeydən əvvəl burada «düzgün qayda» prinsipindən istifadə edilir. Ümumi təsdiq edilmiş praktika sübut edir ki, bank portfelində ən müxtəlif şirkətlərin minimum 11-12 səhm paketləri yer almalıdır. Daha sonra qiymətli kağızların gəlirliliyi səviyyəsi və risk dərəcəsinə diqqət yetirilməlidir. Yüksək gəlirli qiymətli kağızlar, bir qayda olaraq az olmayan risk dərəcəsinə malik olurlar. Yol verilən riskli qiymətli kağızlar uyğun olaraq müəyyən qədər gəlir də gətirirlər. Aşağı riskli qiymətli kağızlar isə bəzən az səmərəli olur. Btə vəziyyətdən çıxış yolu «beş barmaq qayda»sım nəzərdə tutur. Bu qaydaya əsasən, optimal portfelin formalaşdırılması üçün hər 5 səhmdən biri az riskli, üçü normal, yol verilən riskli, digər biri isə yüksək riskli olmalıdır.

2.2 Risklərin idarə olunması sistemləri

Risklərin idarə edilməsi baxımından firma və şirkət daxili əlaqələr bizcə yalnız xətti deyil, həm də üfüqi qaydada qurulmalıdır. Təşkilatı struktur müəyyən edilərkən şübhəsiz hər bir təşkilatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır və burada korporativ və makro məqsədlər əsas götürülməlidir və risklərin idarə edilməsi təşkilatların ümumi missiyasına xidmət etməlidir.

Ayrı-ayrı təşkilatlarda, xüsusi olaraq iri firma və şirkətlərdə risklərin idarə edilməsi üzrə təşkilatı strukturun yaradılması bu prosesin bir növ integrativ qaydada

idarə edilməsinə imkan verə bilər. Ona görə də müxtəlif daxili bölmələrin bir təşkilatı strukturun əlində cəmlənməsi baxımından, təşkilatlar üzrə, risk problemi üzrə vahid siyasətin aparılması baxımından bu son dərəcə vacibdir. Lakin, bir qayda olaraq əksər mütəxəssislər, alimlər, menecer fəaliyyətində risk- menecment konsepsiyası baxımından ixtisaslaşmış (sahələr üzrə) fəaliyyət növünə üstünlük verirlər. Əlbəttə, bəzi hallarda (məsələn, sığortalanmada, valyuta tənzimlənməsində və yaxud istehsal sistemlərində - operativ idarəetmədə, keyfiyyətə nəzarətdə və s.) ixtisaslaşmış menecer fəaliyyəti səmərəli ola bilər. Lakin, risk-menecmentində integrativ təşkilatlı struktur göstərdiyimiz kimi daha effektiv ola bilər və bunu yeni paradigma kimi qiymətləndirmək olar. Əlbəttə, təşkilat daxili sfera üzrə risklərin ayrı-ayrılıqda idarə edilməsinin əhəmiyyətini də inkar etmək olmaz. Lakin, burada idarəetmə məhdud, qeyri-integrativ, qeyri strateji səciyyə daşıya bilər və digər sferalardakı risk növləri, tipləri ilə zəif əlaqədə ola bilər və risklərin sistemli, kompleks halda öyrənilməsinə, dərk edilməsinə əlverişli şərait yarada bilməz, təşkilatlarda ümumi vəziyyəti özündə bütöv bir panorama halında əks etdirə bilməz. Bu baxımdan risklərin ixtisaslaşdırılmış idarə edilməsi məhdud xarakter daşıyır. Bir çox ədəbiyyatlarda risklərin idarə edilməsinin müasir yanaşmalarına aşağıdakılar aid edilir:

1. Risklərdən imtina; 2. Zərər tezliyinin azalması və yaxud itkilərin qarşısının alınması; 3. İtkilərin həcmnin azalması; 4. Risklərin bölünməsi, paylanması və yaxud diferensiasiya olunması; 5. Risklərin outsorsinqı. Həmin metodlar həm qərb ədəbiyyatlarında və həm də Rusiya müəlliflərinin əsərlərində geniş halda öz əksini tapmışdır [20]. Bizə belə gəlir ki, risklərin idarə edilməsinin yuxanda adı çəkilən metodları istər Qərb və istərsə də Rusiya müəlliflərin əsərlərində tamamilə düzgün olmayaraq təsnifatı ayrılmışdır. Məsələn, Q.V.Çernov və A.A.Kudryavsev'in «Risklərdən imtina metodu» heç də bircə metod deyildir. Müəlliflər risklərdən imtina metodu dedikdə risklər törədən müəyyən məhsul istehsalının dayandırılmasını, belə biznesdən imtinam nəzərdə tuturlar. Lakin bazar münasibətləri şəraitində ideal cəmiyyət axtarışı mümkün olmadığı kimi risksiz sahibkarlıq da mümkün deyildir. Həm də bu konsepsiyanı müdafiə edən müəlliflər dərk etməlidirlər ki, bərabər şərait daxilində söhbət qeyri müəyyənlik şəraitində risklərin idarə edilməsi metodundan

gedə bilər. Belə çıxır ki, risklərdən uzaqlaşmaq, imtina etmək üçün heç nə etmək lazım deyildir. Qərribə də olsa Çernov və Kudryavtsev bu «metodu» «ən yaxşı və yeganə metod» adlandırırlar [20]. Bundan başqa risklərdən imtina özü özlüyündə hər hansı bir metodun, necə deyirlər ünvanın adı deyildir. Bu metod ingiliscə «Risk avoidance» adlandırılır. Eyniliklə də «zərər tezliyinin azaldılması və yaxud itkilərin qarşısının alınması» «metodu» haqqında da demək olar. Bu ingiliscə Loss prevention adlanır. Lakin məlumdur ki, zərər və itkilərin aşağı salınması üçün daha konkret və önəmli metodlar vardır. Ona görə də müəlliflər itkilərin qarşısınıq alınması üzrə tədbirlər anlayışını metod anlayışı ilə eyniləşdirirlər. Eyniliklə də risklərin outsorsingi «metodu» haqqında demək olar. Bu ingiliscə “Risk outsourcing” adlandırılır. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi outsorsing digər təşkilatın, digər subyektin müqavilə əsasında risk fəaliyyəti ilə bağlı olan xidməti funksiya ilə əlaqədardır. Göründüyü kimi, outsorsing Özü bir xidmətedici strukturdur, qurumdur. Bu təşkilat strukturu risklərin idarə edilməsində müxtəlif metodlardan istifadə edir. Ona görə də bu metodun adını təşkilatın adı ilə adlandırılmaq düzgün olmazdı. Əslində bu qurumun ingiliscə adında metod sözü işlənilməmişdir.

Ona görə də bu, istər milli iqtisadiyyatın, istərsə də firma və şirkətlərin bazar potensialını müəyyən edən əsas amillərdir. Bazara çıxış həm də texnologiya səviyyə, bazar infrastruktur, istehlakçıların tələbat və bütövlükdə dövlətin iqtisadi siyasəti ilə şərtlənir. Burada bazarların potensial imkanları, əlverişli və əlverişli olmayan tərəfləri, məhsula tələbat potensialı, ticarətlə, investisiyanın əlaqəsi, xarici və daxili ticarət arasındakı nisbətləri nəzərə almaq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, risklər, o cümlədən iqtisadi risklər xoşagəlməz, neqativ bir hal, proses olduğu səbəbindən onun idarə olunması da obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Bu, əlbəttə itkilərin, zərərin azalması ilə bağlıdır. Bu şübhəsiz ki, başlıca səbəbdır. Lakin, bununla yanaşı riskləri idarəetməklə hər hansı bir qurumun fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq mümkün olar. Bizcə bu bəlkə də ən başlıca məsələdir. Çünki, hər hansı bir qurumun, deyək ki, firma və şirkətin, bankın işgüzar fəaliyyətini alqoritmik ardıcılıqla qaydaya salmadan itkiləri də azaltmaq mümkün deyildir. Ona görə də bu cəhətə konseptual bir paradigma kimi yanaşılmalı

və bu menecment aspekti, risklərin dinamiklik prosesi, risk portfelinin spesifikliyi və onun idarəedilməsi xüsusiyyətləri və s. baxımından nəzərdən keçirilməlidir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, risklər daim təkrar olunduqlarına görə ona risk-menecment baxımından bir proses, bir idarəçilik qərarlarının, bütövlükdə idarəetmənin bir obyekt kimi yanaşılmalıdır. Həm də burada risklərin idarə edilməsinə qurumların, təşkilatların ümumi fəaliyyəti sistemi prizması baxımından yanaşılmalıdır. Çünki həmin risklər, xüsusi olaraq iqtisadi risklər heç də göydən düşmür, onların içərisindən törəyir, onlarla şərtləşir. Bu baxımdan riskləri bir tərəfdən təsadüfi bir hal kimi, digər tərəfdən isə sistemdən irəli gələn qanunauyğun bir hal kimi qiymətləndirmək olar. Başqa məsələ ki, sistemlərdə baş verən risklər əvvəlcədən görünən və görünməyənlər ola bilərlər. Bütün bunlardan asılı olmayaraq, yəni bəzi nyuanslardan sərf nəzər etsək risklərin idarəedilməsində başlıca məqsəd xoşagəlməz halların, neqativ təsirlərin mümkün qədər azadılmasıdır, minimuma endirilməsidir. Bu, ən başlıca şərt və vəzifədir. Bəlkə də başlıca məqsəd və prinsipidir. Bu məqsəd müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif miqyaslarda (mikro, irtakro, regional, milli, qlobal və s.) həyata keçirilir. Konkret milli ierarxiya baxımından yanaşdıqda bu proses dövlət, sahə, regionlar, fərdi, şirkət və fərdi, şəxsi səviyyədə həyata keçirilir. Əlbəttə, hər bir səviyyədə risk-menecmentin öz məzmunu, tənzimləmə mexanizmləri, xüsusiyyətləri, istiqamətləri vardır. Məsələn, şəxsi, fərdi səviyyədə tənzimlənmə daha çox özünüidarəetmə qaydasına əsaslanır. Lakin, məzmun və qayda müxtəlifliyinə baxmayaraq risklərin idarə olunmasının əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi həm də ümumi, necə deyirlər universal məqsədi və prinsipləri də vardır, çünki burada risklərin hamısı üçün səciyyəvi olan eyni bir cəhət - onların sistemli, sinergelik qaydada idarə olunması cəhəti, zəruriyyəti vardır. Burada isə, elmi-texniki amillərlə yanaşı insan amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan amili İsa burada digər məsələlərlə yanaşı risklərin, itkilərin azaldılması üzrə müvafiq proqramların tərtib edilməsi və anti-böhran, anti-risk idarəetmədə praktiki baxımından ondan istifadə edilməsində özünü göstərir.

Risklərin idarə edilməsi birinci növbədə sinergetik prinsiplərə əsaslanmalıdır. Çünki istər risklərin meydana gəlməsi imkanılığı, istərsə də onun təzahür formaları və

hətta idarə edilməsinin özü əslində sistemli səciyyə daşmalıdır. Bu, birinci növbədə bu və ya digər risklərin mənsub olduğu sistem və yaxud obyektin Özünün strukturunun qarşılıqlı şərtlənmə əlaqəsindən, təsirindən irəli gəlir, onunla şərtləşir. Ona görə də risklərin Özü də qarşılıqlı, sistemli səciyyə daşıyır. Bu baxımından sistemlə risklər arasında səbəb-nəticə, qarşılıqlı əlaqə vardır. Başqa cür desək, məcmuu sistem özünə adekvat olan məcmuu risklər sistemi əmələ gətirir. Həmin risklər bu baxımından bu və ya digər sistemə mənsub, aid olan immanent məzmununda olur. Lakin, bəzi hallarda risklər həmin sistemin məzmunundan kənar səciyyə də daşıya bilər. Məsələn, buna ekzogen və endogen amillər alternativliyi, əks istiqaməti qüvvələr təsir göstərir. Maliyyə bazarlarındakı qeyri-sabit, qeyri-nrüəyyən amillər, hətta investisiya layihələrinin bir neçə il əvvəl nəzərdə tutulan parametrlərinin ən yeni elmi - texniki tərəqqi nəticəsində yeniləşməsi (ona düzəlişmələr edilməsi) kimi obyektiv xarici amillər də istehsal sistemində risklər törədə bilər. Demək, hər hansı sistemin, o cümlədən istehsal sistemlərinin komponentlərinin, strukturunun optimallıq səviyyəsi bütün hallarda heç də daxili amillərlə şərtlənmədiyinə görə risklər heç də bütün hallarda həmin sistemə qarşı eynicinsli səciyyə daşmır. Bu səbəbdən risklər arasındakı qarşılıqlı əlaqələr də, riskli situasiyalar da və amillər də eyni cinsli olmaya da bilər. Bir sözlə, bəzən məcmuu risklərin mürəkkəblilik dərəcəsi, mürəkkəb strukturu yalnız tədqiq edilən hər hansı bir obyektin məzmunundan, tipindən asılı olmur. Ona görə də, burada sistemlik prinsip ilə yanaşı komplekslik (çox aspektlilik, bütövlülük, integrativ, alqoritmik prinsip və qaydaları da) əsas götürmək lazımdır. Beləliklə, bizcə burada - idarəetmədə bir tərəfdən sistemli risklər, digər tərəfdən isə məcmuu risklərin özləri arasındakı daxili qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi vacibdir. Bunlar həm də müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmalıdır. Bu araşdırma zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, sistemlərlə risklər arasındakı əlaqə çoxfunksional səciyyə daşıyır. Ona görə də risklərin idarə edilməsi, onlarla mübarizə hərtərəfli və ardıcıl olmalıdır, modul xarakter daşmalıdır, ierarxiya strukturunu nəzərdə tutmalıdır, çünki modulluq risklərin idarə olunmasında müxtəlif situasiyaların spesifikliyini nəzərə almaqla çevik hərəkət etməyi və ierarxiya

strukturuna uyğun qərarların qəbul edilməsində hər bir İdarəçilik pilləsi üzrə bu problemin həlli məqsədi ilə səlahiyyət və məsuliyyət dəqiq diferensiasiyalaşmalıdır.

2.3 Bankdaxili risk limitləri

Risqlər son dərəcə müxtəlif olur. Risklərin müxtəlifliyi iqtisadi, sosial, regionla, siyasi, biznes fəaliyyəti və digər sferalar və fəaliyyət növlərinin özlərinin müxtəlifliyindən irəli gəlir. Ona görə də risklər üçün meyarların seçilməsi bir tərəfdən asan, digər tərəfdən isə çətindir, çətindir ona görə ki, bu meyarlar bəzi hallarda, hardasa üst-üstə düşür və bu səbəbdən onları fərqləndirmək müəyyən çətinlik törədir.

Yaranma sferasına görə aşağıdakı risklər var:

1) istehsal riski: Müəssisənin məhsul istehsalı və digər istehsal fəaliyyəti üzrə plan və öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar risklərdir ki, bunlar da istər xarici mühit təsiri, istərsə də daxili amillər üzündən baş verir.

2)kommersiya riski: Bu risklər maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesindəki itkilərlə əlaqədardır. Kommersiya riskinin səbəbləri kimi realizasiya həcmnin aşağı düşməsi, məhsulun alış həcmnin azalması, məhsulun alış qiymətinin qalxması, tədavül xərclərinin artması və s. çıxış edir.

3)maliyyə riski: Maliyyə riski firma tərəfindən maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi imkanının olmaması ilə əlaqədar yaranır ki, bu risklərin səbəbləri kimi pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsi, ödəmələrin yerinə yetirilməməsi, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi və s. çıxış edir.

Risqlərin böyük bir qrupu pulun alıcılıq qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Bura aiddir:

a) inflyasiya riskləri. Bu risklər pulun real alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədardır ki, bu vaxt da sahibkar real itkilərə məruz qalır;

b) deflyasiya riskləri. Deflyasiya riski onunla əlaqədardır ki, deflyasiya artdıqda qiymətlərin səviyyəsi aşağı düşür, buna da uyğun gəlirlər də aşağı düşür;

1) qeyri-müəyyən situasiyanın, prosesin mövcudluğu;

- 2) alternativ seçim zərurəti;
- 3) bu və ya digər variantın həyata keçirilməsi ehtimalının keyfiyyət və kəmiyyətə qiymətləndirilməsi mümkünlüyü.

"Bunlardan birincisi, yəni qeyri-müəyyənlik risklərin yaranmasında daha çox rol oynayır. Bugünkü iqtisadi sistemin fəaliyyətinə nəzər saldıqda aydın görünür ki, bu iqtisadi sistem müxtəlif sferalarda və onun müxtəlif inkişaf mərhələlərində qeyri-müəyyənliklər şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. İqtisadi sistemlərin fəaliyyətindəki qeyri-müəyyənlik risklərin yaranmasına şərait yaradır və bu səbəbdən riskləri nəzərə almadan iqtisadiyyatın səmərəli inkişafına nail olmaq qeyri mümkündür.

Son vaxtlar risk probleminə böyük əhəmiyyət verilir. Bu, müasir dövrdə bir növ qanunauyğun haldır. Risk problemi bir tərəfdən ümumi nəzəri - metodoloji, fəlsəfi, digər tərəfdən konkret elmlər, habelə problemlər, o cümlədən risklərin idarəedilməsi (risk - menecment), proqnozlaşdırma, təhlil və iqtisadi diaqnostika ilə bir başa bağlıdır.

İqtisadi inkişaf, istehsal sistemləri baxımından risklərə bu cür geniş yanaşma daha vacibdir. Məsələn, istehsal sistemi, istehsal amilləri baxımından texniki təhlükəsizlik, texnikadan düzgün istifadə qaydaları, burada informasiya texnologiyalarının, insan resurslarının idarə olunması, işçi qüvvəsinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması həmin sistemin optimal fəaliyyəti baxımından vacibdir. Çünki bunlar istər istehsal sistemlərinin və istərsə də onun amillərinin riskdən qorunması üçün başlıca şərtidir. Belə olduqda risklərin minimuma endirilməsi ehtimalı daha çox olur və maddi və insan resurslarından daha səmərəli istifadə etmək mümkün olur. Belə olduqda həm də qəzaların sayı ekoloji və texnogen səpgili hallar da azalmış olar.

Bir sıra müəlliflər riski «tam olmayan müəyyənlik» və «indeterminizm» adlandırırlar. O başqa məsələ ki, risklər daha çox qeyri-müəyyənliklərlə bağlıdır. Ona görə də bu konseptual məsələyə qeyri ciddi, qeyri elmi yanaşmaq olmaz. Y.Vişnyakov və N.Radayev həm də risklərə digər aspektə yanaşmada da, bircə müəyyən anlaşılmazlığa yol verirlər. Yuxarıdakı müəlliflər kimi Vişnyakov və

Radayev də birincisi, riskləri yalnız təsadüfi hadisələr və proseslərlə əlaqələndirir. Və bununla əlaqədar olaraq risklərə alternativ bir baxımdan yanaşırlar. Belə ki, risklər bir tərəfdən arzu olunmaz, təhlükəli bir hadisə, digər tərəfdən isə pozitiv bir proses, amil kimi qiymətləndirilir. Göründüyü kimi bu iki mühakimə, konsepsiya birbirini təkzib edir. Digər müəlliflər kimi bu müəlliflər də riskin pozitiv mahiyyətini, nəticələrini onların ifadəsincə desək «adamların riskləri öz üzərilərinə götürmələri», habelə «təsadüfi itkilərlə təsadüfi mükafatlandırmanın balanslaşdırılması ilə izah edirlər, əsaslandırırlar [62]. Bu, risk konsepsiyasının bir tərəfidir. Digər tərəfi isə risklərdə obyektiv məzmunun, qanunauyğunluğun bir növ nəzərə alınmaması, onun yalnız təsadüfi, subyektiv aspektinin əsas götürülməsidir. Problemə konseptual halda yanaşıldıqda onu da qeyd etmək lazımdır ki, risklər bir qayda olaraq konkret situasiya, şərait, konkret fəaliyyətlə, mövcud qeyri müəyyənliklərlə əlaqədardır. Lakin bəzi müəlliflər, o cümlədən yuxarıda adı çəkilənlər «risk» anlayışını gələcəklə bağlayırlar. Əlbəttə, iqtisadi sistemlərin, proseslərin strateji aspektləri, seçim variantları vardır. Lakin bu o demək deyildir ki, risk-gələcəkdir. Gələcəkdə baş verə biləcək neqativ hadisələrin ehtimalını, əlbəttə, strateji baxımdan proqnozlaşdırmaq zəruridir. Bununla belə, riskə mövcud, hazırkı zamanda gözlənilən neqativ, təhlükəli halların realizasiyası kimi də yanaşmaq olar. Lakin təşkilatın məqsədi, missiyası baxımından gözlənilən faydalı işlərin realizasiyası baş verdikdə bu daha məqsədəuyğun gözlənilmə olur. Burada digər konseptual problemlərdən biri də «riskin qeyri - müəyyənlik)) kimi qəbul edilməsidir. Bununla əlaqədar olaraq risk, qeyri-müəyyənlik idarəçilik qərarları, oyunlar nəzəriyyəsi, portfel investisiyalaşmalar və s. ilə əlaqələndirilir və risk menecment həmin problemlərin “bir hissəsi” kimi nəzərdən keçrilir. Şübhəsiz risk, qeyri-müəyyənlik yuxarıda göstərilən və digər problemlərlə birbaşa əlaqədardır. Lakin bununla belə risk-menecmenti bu problemlər içində, onların bir hissəsi kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Belə ki, risk- menecmin vəzifələri, prinsipləri, metodları və s. daha geniş və əhatəlidir.

Risk- menecment prinsipləri və metodologiyasına əməl olunması neqativ hadisələrin baş verməsi ehtimalını, beləliklə də maliyyə itkiləri ehtimalını azaltmış

olur. Lakin bu o demək deyildir ki, «risk» anlayışını yuxarıda adı çəkilən müəlliflərin dediyi kimi, «mümkün olan itgilərin qeyri-müəyyənliyi» adlandırmaq lazımdır. Həm də müəlliflərin aşağıdakı fikirləri ilə də konseptual baxımdan razılaşmaq olmaz: «Risklərin idarə edilməsində söhbət onların minimuma endirilməsindən deyil. Optimallaşdırılmasından getməlidir» [12]. Halbuki burada hər ikisi - minimuma endirmə və optimallaşdırma eyni zamanda vacibdir. Konseptuallardan biri də risklər anlayışının, risklərin idarə etməsinin bütün fəaliyyət növlərinin atributu kimi qiymətləndirilməsi və ən başlıcası - bunun yalnız informasiyaların qeyri - müəyyənliyi ilə əlaqələndirilməsidir. Əlbəttə, burada iqtisadi informasiyaların qeyri-müəyyənliyi mühüm neqativ rola malikdir, lakin bununla belə iqtisadi və digər sistemlərin özlərinin risk əmələgətirici xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Alqoritmik optimal qərarların qəbulunda problemə bu aspektdə yanaşmanın da böyük əhəmiyyəti vardır.

2.4 Risklərin monitorinqi və qiymətləndirilməsi

Müasir dövrdə kredit risklərinin menecmenti işlər nəzəri-metodoloji, istərsə də praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kredit proseslərinin özünün geniş, əhatəli təhlilinə və bu sahənin və onların monitorinqinə əsaslanır. Bu bankların ən başlıca və həm də ən ciddi problemidir.

Risklərin idarə edilməsi bir çox məqsədləri, ilk növbədə onların minimum həddə endirilməsini nəzərdə tutur. Kreditlərin, bütövlükdə maliyyə sisteminin idarə olunması dedikdə, əksər iqtisadi - maliyyə ədəbiyyatlarında risklərin azaldılması üzrə kompleks tədbirlərin işlənilib-hazırlanması və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, V.Jovanikov yazır; «Bizçə, kredit risklərinin idarə edilməsi dedikdə, banklar üçün ciddi problemə çevrilmədən öncə kredit riskləri ilə bağlı meydana çıxan problemlərin həll olunması üçün nəzərdə tutulan kompleks təşkilati-texniki tədbirlər sistemi başa düşülür [24]. Kredit riskinə verilən belə bir tərif əksər müəlliflərin əsərlərində rast gəlmək olar. İlk baxışda bu tərif elmi baxımdan xüsusi bir fikir ayrılığı yaratmır. Lakin, əksər müəlliflər tərəfindən qəbul olunmuş bu tərifdə bizcə müəyyən boşluq və yaxud çatışmamazlıqlar vardır. Belə çıxır ki, kredit risklərinin

idarə edilməsi yalnız tədbirlər kompleksi üzrə məhdudlaşır, daha dəqiq desək, bu tərifdən belə çıxır ki, riskin idarə edilməsi tədbirlərdir.

Halbuki, idarəetmə - idarəedən və idarə olunan sistemlərin institusional, funksional və digər təşkilati məzmunlu proseslərin struktur vəhdətliyi, idarə olunan obyektə, proseslərə təsiretmə qaydaları və metodları, firma və şirkət, banklar daxilində onlardan kənar baş verən proseslərin uçuğu, bank işlərinin təşkili, monitringi və s. məsələləri nəzərdə tutur. Həm də onu qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən tərifdə kompleks tədbirlər sistemində bilavasitə kredit risklərinin idarə edilməsi ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmamışdır. Bununla belə, müəllifin belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, ssudalar üzrə mümkün ola biləcək itgilərin yerini doldurmaq, kompensasiya etmək üçün müəyyən həcmdə ehtiyatlar yaradılmalı və bu ehtiyatların həcmi risklərin səviyyəsini nəzərə almaqla ssuda borclarının təsnifatından asılı olmalıdır. Bundan başqa, görünür həm də ssuda larin geri qay- tanlmaması və yaxud ləng qaytarılması kimi göstəricilər də (neqativ meyllər) nəzərə alınmalıdır.

Risklərin idarə edilməsi kredit portfelinin sahələr, kredit portfeli, debitorlar, borcu olanlar üzrə diversifikasiyasını, vaxtı keçmiş kreditlərin kredit portfe- lindəki xüsusi çəkisini, likvidlik səviyyəsi və s. məsələləri əhatə edir. Burada kredit portfelinin real strukturu, diversifikasiyadan başqa, həmçinin onun prioritetliyi, kreditlərin verilməsinin optimal şərtləri, habelə, kredit risklərini əhatə etdiyi mühüm məsələlər, o cümlədən verilmiş ssudalamı debitor, borclu olanlar üzrə təsnifatı, risklərin məqsədlər, müddətlər, ssudaların həcmi və təminat növləri üzrə cəhətləri, fərqli variantları nəzərə alınmalıdır.

III FƏSİL

3.1 Risklərin idarəetmə funksiyasındakı müasir dəyişiklər və risk strategiyası

Strateji idarəetmə birinci növbədə müvafiq nəzəri-metodoloji konsepsiyalara əsaslanmalıdır. Konsepsiyalar isə öz növbəsində bir tərəfdən dövlətin ümummilli mənafeyinə, ümummilli strategiyasına uyğun gəlməli, digər tərəfdən isə bu konsepsiyaların özü də elmi müddəalara söykənməli, elmi mülahizələr əsasında formalaşmalıdır. Yalnız bu şərt daxilində strateji iqtisadi qərarlar daha effektiv ola bilər. İqtisadi konsepsiyalar birinci növbədə milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə xidmət etməlidir. Ona görə də strateji idarəetmə, proqnozlaşdırma ilə ənənəvi və yeni idarəetmə paradigmalardan bir-birilə adekvatlıq təşkil etdiyi halda daha səmərəli nəticələr əldə etmək olar.

Müasir dövrdə global, makroiqtisadi miqyasda riskli situasiyada qeyri-müəyyənlik və təhlükəli halların artdığına görə idarəetmə funksiyalarını icra etmək və hadisələri proqnozlaşdırmaq da çətinləşir. Ona görə, idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi prosesi mürəkkəbləşir və bu səbəbdən həmin qərarlara olan inam da azalır. Risk şəraitində idarəçilik xərcləri də artır. Digər tərəfdən isə dünya təcrübəsi göstərir ki, risklərin hər hansı bir sferada idarə edilməsi həm də digər problemlərin həllinə, iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu mənada risklərin idarə edilməsi yalnız itkilərin həmin sferada azalmasına deyil, həm də ümumi vəziyyətin yaxşılaşması üçün stimullaşdırıcı rolunu oynamalıdır. Bir qayda olaraq, risklərin idarə olunması daha çox xətti funksiya ilə bağlı olur. Lakin, bir çox ölkələrdə bu mərkəzi aparatın fəaliyyətinə də daxil olur. Ona görə də burada riskləri xətti idarəetmə ilə mərkəzi aparat qaydasında idarə edilməsi bir-birilə əlaqələndirilir. Və burada operativ qərarların qəbul edilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Bir çox firma və şirkətlərdə risklərin idarə edilməsi funksiyası ilə bağlı fəaliyyət onların maliyyə xidməti digər fəaliyyətilə əlaqələndirilir, bəziləri isə digər bölmələrə aid edilir. Risklər şəraitində idarəetmə prosesində iştirak edən menecer həm də maliyyə hesabatı ilə bağlı olur və risklər üzrə ekspert rolunu oynayır. Risklər şəraitində idarəetmə prosesi aşağıdakı problemləri əhatə edir:

Birincisi, mümkün ola biləcək potensial itkilərin yeni aspektdə öyrənilməsi və aşkara çıxarılması. Burada həm də itkilərin potensial səbəbləri və hər bir risk zonasında meydana çıxan biləcək itkilər ehtimalının öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bununla əlaqədar olaraq hər bir bölmələr üzrə sistemləşdirilmiş planlar və tədbirlər tərtib etmək, görmək lazımdır. Burada risk zonalar üzrə dəqiq İnformasiyaların toplanmasının, nəzarət qaydalarının, sənədlərinin dəqiqləşdirilməsinin, bu sənədlərdən istifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır, ikincisi, itkilərin qiymətləndirilməsi və ölçülməsi prosesidir. Bu qiymətləndirmədə itkilər ehtimalının və onun maliyyə nəticələrinin sistemli nəzərə alınması vacibdir. Burada risklərin təhlili və ölçülməsi hər bir risk zonası və aşkara çıxarılan hər bir itki növü, tipi üzrə kəmiyyət baxımından müəyyən edilməsi kimi işlər əsas yer tutur. Çünki bu həmin risklərin ünvanlı idarə edilməsini və həm də onun nəticələrini nisbətən dəqiq müəyyən etməyə və onun maliyyə problemləri ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Üçüncü problem, risklərin maliyyələşməsi və onun üzərində nəzarətin aparılmasıdır. Burada hər hansı bir fəaliyyət sferasında kənarlaşma hallarının müəyyən edilməsi, risklərin azadılması və yaxud qarşısının alınması, əvvəlcədən risklərin gözlənilməsi hallarının yaxşılaşdırılması əsas yer tutur. Ona görə də bu, haqlı olaraq nəzarət edilən risklər və itkilər adlandırılır. Dördüncüsü, problemin alqoritmik. sistemləşdirilməsi, variantların müəyyən edilməsi, özünümaliyyələşdirmə mexanizmlərinin hazırlanması və kompleks proqramın tərtib olunmasıdır. Burada paralel itkilərin sığortalınması problemi də meydana çıxır.

Risklərin idarə edilməsi özü-özlüyündə müstəqil bir prosesdir, çünki onun özünə xüsusi yanaşma qaydaları, metodları vardır. Lakin, bəşlə belə risklərin idarə edilməsini heç də ayrı-ayrı qurumların, təşkilatların, bankların və s. ümumi taktiki və strateji idarə edilməsi sistemindən təcrid olunmuş halda başa düşmək olmaz. Belə ki, risklərin idarə edilməsi menecmentin ümumi, universal qanun və prinsiplərinə, metodlarına zidd olmamalıdır. Bu, həm də həmin təşkilatların sosial-iqtisadi məqsədlərinə və vəzifələrinə uyğun gəlməlidir. Burada, həm də həmin təşkilatların normal fəaliyyət göstərmələri qaydaları, vahid strateji məsələlər, iqtisadi siyasət nəzərə alınmalıdır. Bu, o deməkdir ki, risklərin idarə edilməsi təşkilatların özlərinin

idarə edilməsi sisteminin mühüm bir tərkib hissəsi olmalıdır. Problemlərin idarə edilməsinin özü riskli xarakter daşıya bilər. Ona görə də risklərin idarə edilməsində təşkilatların ümumi inkişaf strategiyası risklərin idarə edilməsinin yalnız səmərəli, əlverişli variantları ilə əlaqələndirilməlidir, adekvat olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, risklərin idarə edilməsi strategiyası və taktikası ilə təşkilatların məqsədi, missiyası və vəzifələri, ümumi strategiyası bütün hallarda həmahəng səciyyə daşımır. Bu isə nəticədə öz növbəsində nəinki mövcud, həm də, necə deyirlər, strateji risklərə səbəb olur. Bu müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər. Bəzən belə ola bilər ki, firma və şirkətlərdə istehsalın

artması məhsulun realizasiyası, marketinqi ilə kifayət qədər əlaqələndirilməsin. Və yaxud onların iflası uğraması qarşısının alınması üzrə çəkilən xərclər bəzən əldə ediləcək mənfəətdən çox ola bilər. Və yaxud onların strateji inkişaf proqnozları riskləri nəzərə almadan müəyyən edilir. Ona görə də burada obyektiv olaraq, neqativ nəticələr əldə edilir. Bu və buna bənzər halları araşdırmaq, dəqiqləşdirmək məqsədi ilə bir çox xarici ölkədə risklərin outsorsinq təşkilatları vasitəsi ilə idarə olunması qaydasından istifadə edilir, yəni bu iş kənar təşkilatları tərəfindən icra edilir ki, buna da subpodrad adı verilmişdir. Əslinə qalanda risklərin outsorsinq idarə edilməsini bir növ xidmət forması kimi qiymətləndirmək olar. Bu xidmət forması firma və şirkətləri risklərin idarə edilməsi qayğısından azad edir. Lakin, outsorsinq risk idarəetmədə müsbət cəhətlərlə yanaşı mənfi cəhətlər də vardır. Bizcə, firma və şirkətlərin peşəkar, yüksək ixtisaslı işçiləri, mütəxəssisləri (mühəndisləri, texnoloqları, iqtisadçıları, menecerləri, rəhbər işçiləri və s.) mövcud olduğu şəraitdə belə xidmət formasına bir o qədər də ehtiyac olmazdı. Bunun mənfi cəhəti xüsusi olaraq zəif kadr bazasına, rəhbərlik aparatına malik olan təşkilatlarda özünü daha aydın şəkildə göstərə bilər. Həç kimə sirr deyil ki, respublikamızın özündə elə mühasiblər, maliyyəçilər, bütövlükdə təşkilatlar vardır ki, onların yerinə rüblük, illik hesabatları kənar adamlar (bəzən rəsmi, bəzən qeyri-rəsmi) icra edirlər. Belə halda risklərin idarə edilməsi həm iqtisadi, texnoloji və həm də mənəvi cəhətdən səmərəli olmur. Çünki hər hansı bir təşkilat özünün spesifik problemlərini özü daha dərinləndirən dərk edir, nəinki hər hansı bir xidmət göstərən təşkilat, o cümlədən outsorsinq xidməti. Burada daxili auditor

fəaliyyətinin, maliyyə nəzarətinin və mühəndis-texnoloji xidmətin müstəsna rolu vardır. Çünki hər hansı bir təşkilat ənənəvi olaraq nəyin hesabına, hansı səbəbdən xərclərin, itkilərin çox olmasını daha yaxşı anlayır, onun qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində meydana çıxan ziddiyyətləri, prioritetləri və qeyri-prioritetli problemləri də daha dəqiq müəyyənləşdirə bilər. Çünki təşkilatın mütəxəssisləri, menecerləri gündəlik fəaliyyətlərində belə ziddiyyətli problemlərlə hər gün rastlaşırlar, bu haqda onlarda daha çox informasiyalar olur.

Risqlərin proqnozlaşdırılmasında təşkilat rəhbərlərinin, menecerlərin, iqtisadçıların və s. işçilərin iqtisadi təfəkkür tərzinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki hər hansı bir fəaliyyətə başlamazdan əvvəl təşkilat rəhbəri və digər işçilər yalnız ənənəvi, qaydalı varinatlar haqqında deyil, həm də alteranliv varmarlar, gözlənilən biləcək, baş verə biləcək itkilər haqqında da düşünməli, götür-qoy etməlidir. Və buna uyğun olaraq, birinci növbədə hal-hazırda və gələcəkdə mövcud ola bilən qeyri-müəyyənliklərin azadılması haqqında düşünməlidir. Çünki qeyri-müəyyənliklər bərabər şərait daxilində istər indiki, və istərsə də gələcək risklərin əsasını təşkil edir, Hər hansı bir fəaliyyət, əməliyyat növündən baş verə biləcək itkiləri azaltmaq və yaxud aradan qaldırmaq, üçün əvvəlcə, birinci növbədə onu törədən qeyri-müəyyən situasiyaları araşdırmaq təhlil etmək lazımdır. Bəzən əksinə olur. Risklər dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxarından sonra firma və şirkətlər, banklar, dövlət orqanları bu haqda düşünür, tədbir görməyə çalışırlar. Əlbəttə, əgər artıq risk baş vermişsə onu araşdırmaq lazımdır. Lakin bu əvvəlcə, preventiv, qabaqlayıcı qaydada aparırsa daha səmərəli olar. Beləliklə, gələcək risklərin əvvəlcədən qiymətləndirilməsi doğrudan da son dərəcədə vacibdir. Əlbəttə, risklərin gələcək proqnozunu vermək üçün həmin fəaliyyət növünün öz məzmununu sistemli halda dərk etmək lazımdır. Bunun üçün dərin təfəkkürdən başqa, həm də peşəkar biliyə malik olmaq lazımdır. Şübhəsiz ki, burada bərabər şərait daxilində rəhbər işçinin, mütəxəssisin uzun illərdə topladığı təcrübənin, şəxsi intuisiyanın da müəyyən rolu vardır. Lakin burada ən başlıca məsələ proqnozların verilməsinin elmi metodudur. Burada informasiyanın, aprior məlumatların dəqiqliyi, habelə firma və şirkətlərin antirisk tədbirlərinin mövcud vəziyyətə adekvatlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əslində antirisk tədbirlərinin özü də dəqiq məlumatlara, səliqə məntiqə əsaslanmalıdır. Burada yalnız riyazi-statistik, dinamik məlumatların proqnozlar üçün mücərrəd şəkildə verilməsi, hazırlanması kifayət deyildir. Bizcə burada mövcud və baş verə biləcək iqtisadi proseslərin situasiyalı təhlili və idarəedilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bunun üçün, birinci növbədə rəşional menecment, idarəçilik konsepsiyası, davranışı vacibdir. Ona görə də baş verəcək hər hansı bir itkinin məqsədli qaydada idarə olunması da vacibdir. İdarəetmədə istər əldə ediləcək mənfəətin, gəlirlər məbləğinin və istərsə də itkilərin miqdarı, strukturu da nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə burada belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki. informasiyanın tam dəqiqliyi, qeyri müəyyənliyin olmaması özü-özlüyündə hələ risklərin aradan qaldırılması demək deyildir. Bu cəhətdən heç də K.V.Baldin və S.N.Vorobyovlara razılaşmaq olmaz, Məsələn, onlar yazırlar: «Tam və dəqiq informasiyalar qeyri müəyyənliyi aradan qaldırır və ona görə də risklərin mövcud olmasının zəruri şərtlərini aradan qaldırır [25]. Əlbəttə informasiyanın dəqiqliyi. səhihliyi müəyyənlik üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin əgər iqtisadi proseslərin, qiymətli kağızlar bazarında və digər sferalarda və proseslərdə baş verən və baş verə biləcək əməliyyatlar, sövdələşmələr və s. öz təbiəti etibarlı ilə qeyri-xətti, spontan xarakter daşıyarsa bizim onlar haqqında informasiya məlumatlarımız həmin xaosluq halların aradan qaldırılması üçün qərantıya ola bilməz. Olsa olsa xaosluq hadisələr, proseslər haqqında biliyimiz hardasa onların müəyyən yol verilən həddə çatmasına kömək edə bilər. Bu köməklik, informasiyanın belə əhəmiyyəti özünü bir çox istiqamətlərdə göstərə bilər: 1. İnformasiyalar əsasında bu və ya digər əməliyyatlara başlamağın tez və gec olmasının və yaxud vaxtından əvvəl başlamağın qərarına alınması. 2. İdarəçilik qərarının özünün əsaslandırılması və onun antirisk, anliböhran səciyyə daşması. 3. İqtisadi əməliyyatların özünün şəffaflığının təmin edilməsi. 4. Riskli situasiyaların aynan əməliyyatlar və digər iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə tədqiq edilməsi, araşdırılması. 5. Riskli situasiyalar sistemində ən kritik nöqtələrin tapılması, müəyyən edilməsi. 6. Bütün bunlar əsasında ayrı-ayrı əməliyyatlar, fəaliyyət növləri üzrə və bütövlükdə, məcmuu halda firma və şirkətlər, ayrı-ayrı təşkilatlar, banklar və s. üzrə risk potensialının aşkara çıxarılması, müəyyən

edilməsi. Bütün bunlar riskləri törədən və yaxud da törədəcək amillərin (obyektiv, subyektiv) özünün sinergetik, sistemli və çoxcəhətli araşdırılmasını zəruri edir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, istər subyektiv və istərsə də obyektiv risklər onların məzmunundan

və xarakterindən aslı olaraq proqnozlaşdırma və idarə olunma səviyyəsinə görə də bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Bu mənada bizcə idarə olunmaqlılığı hətta risklərin mühüm meyarı kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bu mənada bizə elə gəlir ki, kompyüterlərdə hər bir risklərin özlərinin nomenasiyalı-identifikasiyalı kodlarının əks etdirilməsi önəmli olardı. Bu nomenasiya-identifikasiyada obyektiv və subyektiv amillər və onların tərkib hissələrini müəyyən istiqamətdə qruplaşdırılsa daha önəmli olar. Çünki belə olduqda informasiyaları risk baxımından bir-birindən daha dəqiq ayırmaq mümkün olar. Məsələn, belə ayırma, həddüqoyma bir sıra istiqamətlərdə də, o cümlədən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılsa daha məqsədə uyğun olar: 1. Bütövlükdə obyektiv amillər üzrə; 2. Bütövlükdə subyektiv amillər üzrə; 3. Mənfəətə, gəlirə, iqtisadi artıma səbəb ola biləcək işgüzar risklər üzrə; 4. İtkilərə, zərərə səbəb ola biləcək risklər üzrə; 5. İnvestisiya riskləri üzrə; 6. İstehsal riskləri üzrə; 7. Kommersiya riskləri üzrə; 8. Maliyyə riskləri üzrə; 9. Kredit riskləri üzrə; 10. İdarə oluna bilən risklər üzrə; 11. İdarə oluna bilməyən risklər üzrə; 12. ayrı-ayrı əməliyyatlar və fəaliyyət növləri üzrə və s. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, belə nomenasiya-identifikasiya yalnız iqtisadi situasiyaları öyrənmək, idarəetmə baxımından deyil, həm də həmin nomenasiyalar üzrə müvafiq, uyğun proqnozların aparılması baxımından da son dərəcədə vacibdir. Çünki burada ayrı-ayrı nominasiyalar üzrə eynicinsli, bir-birinə uyğun gələn prosesləri öyrənmək və müəyyən nəticə çıxartmaq mümkündür. Həm də burada bütün səbəbləri araşdırıb yekun qiymət vermək üçün əsaslı məlumatlar əldə edilmiş olur. Burada həm də risklərin meydanaçıxma imkanlılığı (ehtimalı), təhlükə yaratmaq dərəcəsi ilə bir-birilə müqayisə etmək baxımından da bu qaydalı yanaşma əlverişlidir. Həm də ona görə ki, hər bir risk növü müəyyən proqnozlaşdırma qaydasını, metodunu nəzərdə tutur, həm də onların müxtəlif neqativ nəticələri olur, həm də müvafiq daşıyıcıları, məsuliyyət dərəcəsi olur. Bütün bunlar onu göstərir ki, doğrudan da proqnozlaşdırılma məqsədli

tədqiqat tələb edir və müvafiq idarəçilik qərarları ilə şərtləşir, tamalamır. Qəribə də olsa risklərin, həm də psixoloji tərəfləri, sosial məzmunu da olur. Bir sözlə, risklərin menecmenti, idarəedilməsi onların meydana gəldiyi bütün səviyyələrdə müəyyən konseptuallığa, məqsədyönlülüyə əsaslanır və onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin sistemli təhlilini tələb edir. Bu baxımından bəzi fəaliyyət növləri öz təbiəti etibarilə əvvəlcədən riskli hesab olunur. Nəinki ayrı-ayrı əməliyyatlar və yaxud fəaliyyət növləri, bundan asılı olaraq bütövlükdə təşkilatın özü də riskli təşkilat hesab ola bilər. Yəni risklərin ehtimalılığı daha çox özünü göstərə bilər. Bəzən risk ehtimalı o qədər böyük olur ki, hətta heç bir tədqiqat aparmadan da onu görmək, hiss etmək mümkündür. Lakin, bu o demək deyil ki, riskləri kəmiyyət cəhətdən ölçmək lazım deyildir. Əksinə, riskləri kəmiyyətcə müəyyən etmək, onları statistik metolla aqreqasiya etmək proqnozların dəqiqliyi baxımından vacibdir. Belə olduqda risklərin azalması və yaxud çoxalması və yaxud stabil qalması qanunauyğun- luluğunu öyrənmək də xeyli dərəcədə asan olur. Bu, həm də riyazi-statistik, iqtisadi mühakimələr aparmağı, risk problemi üzrə ekspert qiymətləndirməni icra etməyə, bu prosesləri modelləşdirməyə və nəhayət daha dolğun, elmi konseptual nəticə çıxarmağa imkan verir. Bütün bunlar maliyyə aktivlərinin və passivlərinin, qiymətli kağızların dəyərinin, məzənnəsinin analitik təhlilini də ehtiva edir. Əlbəttə, bunların hamısı müəyyən informasiyalarla, informasiya axınları ilə, bazar konyukturası ilə əlaqələndirilməlidir.

3.2 Likvidlik və kredit , valyuta bazar riskləri idarə edilməsi

Maliyyə problemləri, maliyyə böhranı, risk-menecment problemləri içərisində likvidlik problemi, likvidlik böhranı mühüm yer tutur, Likvidlik problemi və onunla əlaqədə olan risklər 1998-ci il və 2008-ci il dünya böhranlarından sonra daha kəskin, daha vacib bir problem kimi özünü göstərmişdir. İqtisadi, maliyyə böhranlarının istər qlobal və istərsə də milli, fərqli və şirkətlər səviyyəsində kəskinləşməsi likvidliyin özünün araşdırılması, sistemli təhlil edilməsi, ən başlıcası

- idarə edilməsi müasir dövrdə ön plana keçmişdir. Likvidlik probleminin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu, bir tərəflən, necə deyərlər, bazar likvidliyi. digər tərəfdən isə müəssisə, korporativ likvidliklə həmahəng, sintez halında özünü göstərir. Ona görə ki. bazar sferasında hər hansı bir sövdələşmələr bazar qiymətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənəndə (neqativ mənada, müəssisəyə ziyan olduqda), və yaxud firma və şirkətlərin maliyyə imkanlılığının məhdudluğu, onların hər hansı bir kontragent qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi ilə əlaqədar olur, bu da balans likvidliyi riskləri adlanır. Bu, tədiyə qabiliyyətinin olmamasından irəli gəlir. Likvidlik riskləri öz miqyasından asılı olmayaraq nəticə etibarən ilə bir-birilə üzvü şəkildə əlaqədardır. Çünki müasir dövrdə beynəlxalq və milli maliyyə sistemlərində baş verən dəyişikliklər istər- istəməz həm onların özlərinə, həm də firma və şirkətlərin (beynəlxalq, həm də milli şirkətlərin) fəaliyyətinə təsir göstərir. Bu da global inteqrasiya şəraitində maliyyə bazarlarının, investisiyanın, kreditləşmənin və digər proseslərin, sövdələşmələrin milli bazar çərçivəsindən çıxıb vahid dünya bazarına qovuşmasından irəli gəlir. Bu hal yalnız əmtəələr deyil, həm də kapitalın bir bazardan digər bazara, bir ölkədən digər ölkəyə axınına, hərəkətinə gətirib çıxarır. Beləliklə, mövcud olan müxtəlif formalı, dərəcəli rəqabət nəticəsində maliyyə resursları öz miqyası baxımından qeyri bərabər halda bölüşdürülür. Ona görə də İstər Ölkələrin, istərsə də ayrı-ayrı korporativ və bank qurumlarının, necə deyərlər, maliyyə portfəlləri daha çox riskli amillərdən asılı olur, bu risklərə məruz qalır. Bunun nəticəsində ziddətli bir sülogizmi meydana çıxır: Bir tərəfdən likvidlik bir maliyyə mexanizmi, digər tərəfdən onun maliyyə portfeli müxtəlif amillər içərisində tutduğu mövqeyə, o biri tərəfdən onun investisiya fonduna təsiri baş verir. Bu təsir pozitiv və neqativ, yəni investisiya fondlarının dağılmasında özünü göstərə bilər. Bütövlükdə bazar likvidliyi təsir İstiqamətindən asılı olmayaraq portfel riskinə mühüm təsir göstərir. Ona görə də son vaxtlar bu problem iqtisadçıları dərindən düşündürməyə vadar etmişdir. Bütün bunlar isə əslinə qalanda yenə də bazarın başlıca prinsipi, mexanizmi olan tələb və təkliflə şərtləşir, əlaqədar olur. Çünki tələb və

təklifin qiyməti, orta və fərdi qiyməti, aktivlərin özünün qiyməti və digər amillər bazar portfeli risklərinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Həm də bazarın özündə aprior, pragmatik qaydada bazar qiyməti anlayışından daha çox tələb və təklif qiyməti, anlayışı özünü göstərir. Ona görə də hər hansı bir vəsaiti, o cümlədən aktivləri, maliyyə aktivlərini alıcı tələb qiyməti ilə satıcı isə təklif qiyməti ilə satmağa üstünlük verir. Ona görə də bunlar arasındakı kənarlaşmalar alıcı və satıcı mənafeələri baxımından müxtəlif, əlverişli və əlverişsiz, riskli və risksiz ola bilər. Beləliklə, risklər bazarın sabitlik dərəcəsindən və yaxud böhranlı vəziyyətindən asılı olur. Bu isə kontragentlər üçün müxtəlif, müvafiq situasiyalar yaratmış olur, sövdələşmə qaydalarına, xüsusi olaraq sövdələşmə müqavilələrinin xərclərinə. İqtisadiyyatda qəbul olunmuş termin ifadəsi ilə desək, transaksion xərclərə müəyyən təsir göstərir. Bütün bunlar nəticə etibarı ilə bazarm özünün sabitliyindən xeyli dərəcədə asılıdır. Ona görə də bu, risklərin formalaşması və qiymətləndirilməsi metodikasında, variantında və modelində öz əksini tapmalıdır. Çünki elə etmək olmaz ki, bazarda ya yalnız satıcı, ya da yalnız alıcı olsun. Lakin elə etmək olar ki, (ya vaxt gözləmə, transaksion xərclər metodu tətbiq etməklə, defolt vəziyyəti yaratmaq və s.) burada nəsə bir optimal variantı seçmək mümkün olsun. Burada problemə müxtəlif taktiki və strateji yanaşma qaydaları, variantları ola bilər. Məsələn, aktivlərin hansı həcmdə, miqdarda bazar qiymətinə satılıb satılmamasını, bazar qiymətlərindən asılı olmayaraq aktivlərin müəyyən sövdələşmələr əsasında satılması mümkünlüyü araşdırıla bilər. Həm də likvidlər bazarında təkliflə-tələb qiymətləri arasında, habelə ticarətin dövriyyəsi həcmi ilə sövdələşmə arasında, habelə bazar iştirakçılarının miqdarı ilə aparılan əməliyyatların həcmi arasında nisbətləri, parametrləri nəzərə alan qiymət spektri qaydasından istifadə etmək olar. Yəni, yuxarıda göstərilən halları, parametrləri nəzərə almaqla qiymətli müəyyən etmək olar. Ona görə də bu baxımından bazarlar da, o cümlədən beynəlxalq maliyyə bazarları, likvidlik bazarları da birbirindən fərqlənə bilər və həqiqətən fərqli də olur. Ona görə də likvidlik bazarları bütün istiqamətlər, bütün meyarlar, aspektlər kontekstində təhlil edilməlidir. Bu səbəbdən qiymət spredinin

böyüklüyü və yaxud da kiçikliyi bir qayda olaraq gerçək, real sövdələşmə qiymətlərinin orta bazar qiymətlərinə hansı səviyyədə uyğun gəlib-gəlməməsi və yaxud kənarlaşması dərəcəsindən asılıdır. Ö həm də sövdələşmə müqavilələrinin transaksion xərcləri ilə də bağlıdır, transaksion xərclər isə, öz növbəsində sövdələşmənin həcmindən asılıdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda bununla əlaqədar olaraq effektiv spread anlayışı irəli sürülür. Effektiv spread fərdi və orta bazar qiymətləri və real sövdələşmə qiymətləri arasındakı fərqlə, habelə aktivlərin alınması və satılması arasında fərqlə müəyyən edilir. Bunlar nəticə etibarı ilə bazar iştirakçılarının fəallığından, bazarda tələbin potensial həcmində, bərabər şərait daxilində isə vaxt amilindən asılıdır. Vaxt amili bazarda baş verən prosesləri yaxşılaşdırmağa doğru bərpa olunmasına, yəni qiymətlərin, sövdələşmələrin bir-birindən kənarlaşma hallarının nisbətən azadılması, tələb və təklifin bir-birinə yaxınlaşması amillərindən asılıdır. Bütün bunlar riyazi-iqtisadi ədəbiyyatlarda bazarın bərpa olunma qabiliyyəti adlandırılır. Ona görə də burada likvidlərin satıl- alınması və satılması limitləri, ən yaxşı tələb və təklif qiymətləri müəyyən edilməsi irəli sürülür. Və bunlar likvidliyin meyarları adlandırılır, həm də burada alınma və satmanın sifariş qaydasında limit həcmi ilə əlaqələndirilir. Bizə belə gəlir ki, birincisi yuxarıda göstərilən parametrlər sözün əsl mənasında likvidliyin özünün immanent meyarları adlandırmaq olmur. Digər tərəfdən isə, D.Şükünün kibernetik sxemdə irəli sürdüyü əlaqələr və bununla əlaqədar olaraq «yaxşı təklif qiyməti» və «yaxşı tələb qiyməti», habelə «limit sifarişləri» (həm alqı və həm də satqı üzrə) daha çox tənzimlənən bazar modelinə, sosial modelinə uyğun gəlir. Çünki yuxarıda göstərilən parametrlərlə kor-təbii bazar şəraitində davranmaq, sövdələşmə aparmaq, həm də bazarın vəziyyəti haqqında lazımı informasiyanı toplamaq, aktivlərin qiymətlərinin həqiqi kotirovkasını müəyyən etmək son dərəcədə çətinidir. Ona görə ki, buna istər proqmatik və istərsə də nəzəri - metodoloji baxımından maliyyə bazarı situasiyası imkan verməz. Xüsusi olaraq əvvəllər göstərdiyimiz kimi, həm vaxt amili, həm də likvidlik parametrləri ilə səhmlərin qiyməti arasındakı fərqlər də öz təsirini göstərmiş olur. Əlbəttə, sövdələşmələr birjalardan kənar qaydalar, prinsiplər üzrə aparıldıqda, alqı və

salqı sifarişlərinin həcmi, miqdarı da digər bir prinsip üzrə formalaşar. Çünki birja bazarı və birjadan kənar bazar prinsipləri bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlidirlər. Həm də birjadan kənar sövdələşmələr bu və digər formada bazar likvidliyinə də, aktivlərin bazar təklif və tələbinə təsir göstərir. Yəni bazar, ticarət fəallığının artması və yaxud azalması xeyli dərəcədə ondan asılı olur. Ona görə də bu həm də likvidlərin bir bazarda təmərküzləşməsi, digər bazarda isə azalması, bəzən yox olunması, bir sözlə, likvidlərin özünün bazar üzrə yerləşməsi səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Likvidlik bazarına müxtəlif amillər təsir göstərir. Həm də ayrı-ayrı bazarlarda bu amillər öz təsirinə görə də fərqlənirlər. Lakin bütövlükdə iqtisadi ədəbiyyatlarda likvidlik bazarına təsir edən amillər aşağıdakı 3 qrupa bölünür: 1. Aparılan ticarətin xüsusiyyətləri; 2. Ticarət vasitələri; 3. Likvidliyin növləri. Burada bir ticarət növünün, vasitəsinin digərini əvəzetmə dərəcəsi və s. nəzərə almır. Lakin, bir qayda olaraq bazar iştirakçıları daha likvidli aktivləri almaqda maraq göstərilir. Burada böhranla, risklə bağlı olan aktivlərdən uzaqlaşma halları özünü daha aydın göstərir. Bundan başqa bazarın mikrostrukturu, ticarətçilər arasında böhranlar və bununla əlaqədar olaraq bazarlar üzrə kapitalın axını likvidliyi həm də bazar mikrostrukturu ilə şərtlənir. Ona görə də burada ,ticarətin xarakteristikası, institusional strukturu tipləri, habelə bazar iştirakçılarının davranışı mühüm amil kimi özünü göstərir. Məsələn, ticarət sisteminin tiplərini (birja bazarı, diller bazarı) buna misal gətirmək olar. Birja bazarı müəyyən qaydalar, müəyyən informasiyalar, müəyyən qiymətlər üzrə fəaliyyət göstərir. Əlbəttə o demək deyil ki, burada hər şey müəyyən olunur, heç bir qeyri-müəyyənlik yoxdur. Lakin hər halda birja bazarından fərqli olaraq, diller bazarında dillerin inhisarçılığı daha yüksək olur. Bu mənada birja bazarının likvidliyi, informasiya açıqlığı, şəffaflığı diller bazarından daha yüksək olur. Bundan başqa, sövdələşmə xərcləri də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bərabər şərait daxilində transaksion xərclərinin azaldılması bazar likvidliyini artırır. Burada bazarm informasiya şəffaflığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, bazar iştirakçılarının davranışına da təsir göstərir. Müasir dövrdə qarşıya çıxan problemlərin uğurla həll olunmasında likvidlik bazan ilə bağlı aşağıdakı məsələlər ön plana çəkilə bilər: rəqabət qabiliyyətli bazar mühitinin yaranması, likvidliyin səmərəli

yerləşdirilməsi; bazarın likvidlik parametrləri və şərtlərinin bir-birilə əlaqələndirilməsi; transaksion xərclərinin mümkün qədər aşağı endirilməsi, onun bazar fəaliyyətinə mənfi nəticələrinin neytrallaşması; daha optimal və təhlükəsiz bazar infrastrukturunun formalaşması, bazar iştirakçılarının aparılan sövdələşmələr üzrə tərkibinin müxtəlifliyi, onların riskli vəziyyətini dərk etmə səviyyəsi. Əks təqdirdə bazar likvidliyi riskləri əhəmiyyətli itkilərlə nəticələnə bilər. Bazar likvidliyi nə qədər az olarsa, itkilər də bir o qədər çox olur. Belə olan şəraitdə transaksion xərclər riski də çox olur. Bir çox mütəxəssislər burada, yəni bazar likvidliyində baş verən risk ölçüsünü realizasiya olunmuş spreadlə müəyyən edir. Başqa cür demək, spread riskin ölçüsü kimi qiymətləndirilir. Bu D.Şükin tərəfindən aşağıdakı kimi sxem halında verilir:

Ayındır ki, likvidlik riskinin ekzogen amilləri bazar likvidliyi parametrləri ilə müəyyən olunur (bazarda spreadin həcmi, bazarın dəyriniyi və bazarın həcmi). Bu parametrlər bazar iştirakçılarına, alqı-satqıya mühüm təsir göstərir. Lakin burada hər bir bazar iştirakçısının bazarda tutduğu mövqeyi, həcmi, xüsusi çəkisi ilə də şərtləşir. Burada deyək ki, onun müəyyən miqdarda səhmlər alma və alma üzrə kotirovkası olur. Ona görə də burada sövdələşmə likvidliyin azlığı və çoxluğu ilə də şərtləşir. Bu mənada, bircə D.Şükin öz sxemində en-

dogen amilləri də nəzərə almalı idi. Həm də burada bazar tarazlığının bərpa olunması müddəti, ümumiyyətlə vaxt amili, investorlar üçün konkret bazar mühiti kimi mühüm cəhətlər də nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlar bazar likvidliyi risklərinin qiymətləndiriləmsi üçünü də son dərəcə zəruridir. Lakin hal-hazırda bazar likvidliyi risklərinin qiymətləndirilməsini sistemli metodu yoxdur. Eyni zamanda burada ekzogen və endogen səciyyəli riskləri əlaqələndirmək də böyük bir problem məsələləri özündə ehtiva edir. Ona görə də burada həm də spreadin həcmi ilə bazarın valantliliyi arasında müəyyən əlaqələri görmək lazımdır. Lakin burada statistik rəqəmləri, onların şəffaflığını həmişə əldə etmək mümkün olmur. Əlbəttə burada bir çox variantlardan istifadə etmək olar. Bu variantlar portfel riskinin likvidlik risklərini nəzərə almaq və yaxud da almamaq şərti ilə müəyyən oluna bilər. Burada həm də əvvəldə göstərdiyimiz kimi, bazar riskləri firma və şirkətlərin riskləri ilə əlaqəli

şəkildə öyrənilsə problemin həlli daha Önemli ola bilər. Çünki burada artıq risk problemi firma və şirkətlərin tədiyyə qabiliyyətlərinin aşağı düşməsi, başqa cür desək onların nəgd maliyyə resurslarının, yüksək likvidli aktivlərinin, mənfəətinin olmaması, bütövlükdə koorpo- rativ - bank böhranı silsiləsini əlaqələndirilmiş olur. Ona görə də bu baxımından likvidlik risklərinin sistemli təhlili firma və şirkətlərin nəinki cari, həm də gələcəkdə gözlənilə bilən ödəmə öhdəliklərini, onun sniktunu, həcmi ehtimal- laşdırmağa, müəyyən etməyə, strateji idarəetməyə imkan verir.

Likvidlik anlayışı dedikdə onların öz maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tamamilə yerinə yetirməsi başa düşülür ki, bu da bankın kifayət qədər xüsusi kapitalla sahib olması ilə, vəsaitlərin uyğun müddətlərin uçotu ilə balansın aktiv və passiv üzrə optimal yerləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, kommersiya bankının likvidliyi üç əsas hissəsinin obyektiv zəruri nisbətində əsaslanır; 1) bankın xüsusi kapitalı; 2) cəlb edilmiş vəsaitlər; 3) yerləşdirilmiş vəsaitlər.

Dünya bank nəzəriyyəsi və praktikasında likvidlik termini «ehtiyat» və ya «axın» kimi izah edilir, Likvidliyin «ehtiyat» kimi açıqlaması özündə kommersiya bankının müştərilər qarşısındakı öhdəliklərinin yerinə yetirilmə imkanları səviyyəsini əks etdirir. Bank o zaman likvidli sayılır ki, nəgd vəsaitləri və digər likvid aktivlərinin həcmi, eləcə də digər likvid aktivlərinin həcmi, eləcə də digər mənbələrdən vəsaitlərin səfərbər edilməsi imkanları borc və maliyyə öhdəliklərinin vaxtında ödənilməsi üçün kifayət qədər olsun. Bundan başqa, lik- vidli ehtiyat isə praktiki olaraq istənilən gözlənilməz maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəruridir. Balans o zaman likvidli sayılır ki, balans vəziyyəti aktiv üzrə vəsaitlərin tez bir zamanda reallaşdırılması hesabına passiv üzrə təcili öhdəlikləri ödəməyə imkan verə bilsin. Bank aktivlərinin tez bir zamanda onun öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün pul formasına çevrilməsi bir sıra amillərlə müəyyən edilir ki, bu amillərin də arasında ən həlledici vəsaitlərin yerləşdirilməsi müddətinin resursların cəlb edilməsi müddətinə uyğun gəlməsidir. Başqa sözlə, müddətcə passiv necədirsə, aktiv də elə olmalıdır. Ancaq bu halda balansda aktiv üzrə pul formasında vəsaitlərin azad olması müddəti və həcmi ilə bank öhdəlikləri üzrə qarşıda duran tədiyyələrin müddəti və həcmi arasındakı tarazlıq təmin edilə bilər.

Likvidlik riskinin mahiyyətinə dair iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif nöqteyi-nəzərlər mövcuddur. Bəzi iqtisadçılar likvidlik riskinin mahiyyətini onun meydana gəlmə amilləri ilə izah edirlər.

Likvidlik riskinin amili kimi zəruri mənbələrin olmaması səbəbilə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi mümkünlüyü və yaxud öhdəliklərin zərərlərlə yerinə yetirilməsi çıxış edir. Məlum olduğu kimi belə mənbələrə aşağıdakılar aiddir: yüksəklikvidli aktivlər, likvid aktivlər, əlverişli bazar konyukturası şəraitində kreditlərin cəlb edilməsi, qiymətli kağızların buraxılışı. Öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün bu və ya digər mənbələrin seçilməsi likvidliyə təsir edən daxili və xarici amillərlə əlaqədar olur. Likvidlik riskinin daxili amillərinə aiddir: aktiv və passivlərin keyfiyyəti, aktiv və passivlərin müddətə görə balanslaşdırılmaması dərəcəsi, firma menecmentinin səviyyəsi və s. Likvidlik riski zamanı aktivlərin keyfiyyəti aşağı likvidlikdə ifadə edilir ki, bu da pul vəsaitlərinin vaxtlı-vaxtında gəlməsini təmin edə bilmir. Bu zaman passivlərin keyfiyyəti isə gözlənilməz qaydada vaxtından əvvəl pul vəsaitlərinin getməsi ehtimalı ilə əlaqədar olur. Aktiv və passivlərin balanslaşdırılmamış vəziyyətdə olması heç də bütün hallarda likvidlik üçün təhlükə yaratmır, yəni əgər bu qeyri balanslaşdırınna kritik nöqtənin keçmirsə, onda demək likvidlik riski minimal hesab edilir. Firma menecmentinin keyfiyyəti qərarların qəbulundakı səriştə ilə müəyyən edilir. Likvidlik riskinin müvəffəqiyyətlə tənzimlənməsi üçün menecer tərəfindən likvidlik xüsusi diqqət mərkəzində olmalı, vəsaitlərin cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi istiqamətləri düzgün seçilməlidir. Riskin idarə edilməsi sistemi çərçivəsində təşkilatın likvid vəsaitlərə olan tələbatı daim dəqiqliklə təhlil edilməlidir. Likvidliyin və maliyyə sabitliyinin təhlili - maliyyə göstəricilərinin vacib tərəfləridir. Təşkilatın normal fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri pul vəsaitləri ilə təminatıdır ki, bu təlimatı da pul axınlarının təhlili qaydası qiymətləndirməyə imkan verə bilər. Aşağıdakı pul axınlarının sistemli idarə edilməsinə cəhd etmək lazımdır. 1) əsas fəaliyyətdən: pul vəsaitlərinin istehsal və əsas məhsulun realizasiyası prosesindəki pul vəsaitlərinin hərəkəti; 2) investisiya fəaliyyətindən: vəsaitlərin investisiyalasdırılmasından irəli gələn gəlir və xərclər, dövrüyyədən kənar vəsaitlərin

realizasiyası; 3) maliyyə fəaliyyətindən: kreditlərin alınması və ödənilməsi, səhm buraxılışı və s.

Son vaxtlar qloballaşma və global maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq beynəlxalq likvidlik problemi iqtisadçıların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Lakin iqtisadçılar arasında «Beynəlxalq likvidlik» kateqoriyası haqqında vahid fikir birliyi yoxdur. Bir qrup iqtisadçılar bu anlayışı rəsmi ehtiyat aktivləri ilə əlaqələndirirlər. Bu fikirlə qismən razılaşmaq olar. Digər iqtisadçılar ehtiyat aktivlərə daha geniş mənada yanaşır və bura (bu ehtiyatı) qızılı, valyutam, bəzi borcları, BVF-nun ehtiyat mövqeyini (o cümlədən krediti) və s. daxil edirlər.

Bəziləri isə «Beynəlxalq valyuta likvidliyi» anlayışı ilə «Beynəlxalq likvidlik ehtiyatı» anlayışlarını eyniləşdirirlər [28]. Lakin beynəlxalq likvidlik yalnız valyuta likvidliyi ilə məhdudlaşmır. Burada global baxımdan neqativ cəhətlərdən biri beynəlxalq likvidliyin bir qrup inkişaf etmiş ölkələrin əlində təmərküzləşməsi və onun likvidliyin əks passiv tərəfi (qısamüddətli öhdəliklərlə), xarici bazarlarla, investisiya fondları ilə zəif əlaqələndirilməsidir. Bir sıra ölkələr ehtiyat aktivlərinin yığımindan, toplanmasından, gəlirli ixracdan antiböhran vasitəsi kimi istifadə edirlər. Son vaxtlar beynəlxalq aktivlərin, valyutanın diversifikasiyası problemlərinə, onun investisiyalaşdırma ilə əlaqəsinə böyük əhəmiyyət verilir.

Kredit risklərinin idarə edilməsi istər maliyyə-bank nəzəriyyəsi və istərsə də praktikasından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bazar münasibətləri şəraitində problemli səciyyə daşıyır. Bu təbiidir, çünki neqativ hallar variantında bank aktivlərinə, bütövlükdə bank sektoruna sarsıdıcı təsir göstərir, digər vəziyyətdə isə kreditlər bankların aktiv əməliyyatlarında xüsusi çəkiyə malik olduğuna görə ən gəlirli mənbə hesab olunur. Bununla belə kreditləşmə əməliyyatları əksər hallarda riskli olur və ona görə də idarəetməyə möhtacdır. Kreditləşmə risklərinin idarəedilməsi bir qayda olaraq kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri yolu ilə həyata keçirilir. Burada kəmiyyət və keyfiyyət yolu anlayışı bir-birilə bağlıdır və ona görə də onları haradasa şərti olaraq fərqləndirmək olar. Keyfiyyət qaydasında risklərin qiymətləndirilməsi bir qayda olaraq kreditləşmə imkanının olub olmamasının müəyyənəndirilməsi ilə əlaqədardır. Kəmiyyətcə qiymətləndirilmə, təhlil bir qayda

olaraq bu sahədə olan itgilərin konkret müəy yən edilməsi ilə əlaqədardır. Əksər iqtisadçılar bu mövqedə dururlar. Lakin yuxanda göstərilənlərlə yanaşı kəmiyyətə qiymətləndirmə həm də kreditləşmə imkanı ilə əlaqələndirilməlidir. Kəmiyyətə təhlildə kredit reytinginin müəyyən edilməsi başlıca cəhətdir, problemdir. Kredit reytinginin müəyyən edilməsində borclu tərəf üçün risklərin şkala qaydasında, məsələn minimal risk, yumşaq risk, son hədd riski, yolverilməz risk, yolverilən risk səviyyəsi ayrı-ayrı kreditlər üzrə müəyyən edilir. Burada ayrı-ayrı risk göstəricilərinin birləşdirərək məcmuu kredit riski (portfel riski) reytinginin müəyyən ediləmsi son dərəcə vacibdir. Çünki bu kredit resurslarının istifadəsi və kreditin verilib-verilməməsi qərarına gəlməsi baxımından vacibdir. Bu həm də kredit risklərinə təsir edən daxili və xarici amillərin, situasiyaların, o cümlədən maliyyə axınlarının stabil və qeyri-stabil olmasını, kreditlərin limitləşdirilməsi, itgilərin örtürülməsi imkanlılığı. kapitalın çatışib-çatışmamazlıqlarını müəyyən etmək baxımından da əhəmiyyətli, Banklar üzrə kredit risklərinin idarə edilməsində Bazəl komitəsinin müddəalarına görə gözlənilən və gözlənilməz itgilərin nəzərə alınması vacibdir. Gözlənilən itgilər bankların real kredit itgilərinin nəzərə alınması və bunun bankların portfel kreditləri ilə əlaqələndirilməsi əsasında müəyyən olunur. Gözlənilməz itgilər isə kredit portfeli, üzrə müəyyən müddət ərzində itgilərin gözlənilən itgilərdən artıq olması imkanı və şəraitinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də birinci halda yəni, gözlənilən itgilər varinatında Bazəl komitəsinin müddəalarına əsasən gözlənilən itgiləri örtmək məqsədilə ümumi və xüsusi ehtiyatlar yaradılmalıdır və bunun üçün xüsusi kapital müəyyən edilməlidir. Burada hər bir bank daxili və xarici məlumatları əldə etməklə defolt konsepsiyasını, ssudalar üzrə defolt borcunu nəzərə afmah və bu bankların Bütövlükdə risk-menecment konsepsiyası ilə əlaqələndirilməlidir. Burada həm də müvafiq parametrlər, göstəricilər mikro və makro şərait və amilləri nəzərə almaqla gözlənilən defolt ehtimalı da nəzərə alınmalıdır. Lakin bunları müəyən obyektiv səbəblər üzündən həmişə İstər praktiki və İstərsə də elmi-nəzəri baxımdan müəyyən etmək mümkün olmur. Bu obyektiv səbəblər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: birincisi:, ayrı-ayrı firma və şirkətlərin hesabatlarının ya qeyri-şəffaf, ya da tam əhatəli olmaması;

ikincisi, borc bazarlarının bir qayda olaraq qapalı olması; üçüncüsü, fond bazarının zəif inkişaf etməsi və təkmil olmaması. Lakin, görünür gələcəkdə bazar gəlirləri dinamikası və yaxud qiymətli kağızların kotirovkası əsasında risklərin gözlənilən ehtimalını mişayən etmək mümkün olacaqdır. Bəzi müəlliflər defolt hadisəsinin defoltu əmələ gətirən risk mənbələri ilə adekvat halda müqayisə etməklə risklərin stres ilə testləşdirmə və kredit risklərin modelləşdirilməsi variantından istifadəni məqsədə uyğun hesab edirlər. Lakin, kredit məhsulları üzrə defoltu müəyyən etmək bir o qədər də asan iş deyildir. Ona görə də bir çox ölkələrdə defolt anlayışı bəzən ssudalar üzrə, ayrı-ayrı kredit növləri üzrə borc anlayışı ilə əvəz edilir. Burada aşağıdakı göstəricilərə diqqət yetirilir: birinci, vaxtı keçmiş ssudalar; ikincisi, borca xidmət etməyin keyfiyyəti; üçüncüsü, qiymətdən düşmüş ssudalar; dördüncüsü, ssudaların restruktizasiya edilməsi. Bununla əlaqədar olaraq borcların qaytarılma müddəti, borcların restruktizat- siya edilməsi ilə onun digər xüsusi maliyyə aktivləri və yaxud qeyri-pul formaları ilə əvəz edilməsi, veksellərin emissiyası və yaxud yeni ssudaların alınması və onların hesablanması baxımdan bu problemin həll olunması irəli sürülür. Burada ssudaların xarakteri, defoltdan sonra borcların bərpası imkanları, gözlənilən borcları geri qaytarılmamaq səviyyəsi, vaxtı keçmiş borcların geri qaytarılması, habelə psixologiya elminin anlayışı ilə deyilsə stres-şərait nəzərə alınmalıdır. Burada bir sıra ssenarilər, amillər (obyektiv və subyektiv), zaman aspekti və s. r.əzərə alınmalıdır. Bazəl komitəsinin tövsiyyələrinə görə bu məqsəd üçün üç metoddan - standart, biznesdə borclunun böhran vəziyyətinin təhlili metodu, yəni kontragent və ya emitendin borcu qaytarmaq imkanının azalması və nəhayət, üçüncüsü, bazarlarda böhranlı vəziyyətin senariyasının müəyyən edilməsi, yəni borclunun makro fəaliyyətində makroiqtisadi və bazar şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi və s. Bütün bunlar real likvidlik səviyyəsinə, borc probleminə əlavə kəskin problem yaradır, onun borcları qaytarmaq imkanını azaldır. Beləliklə, bu özünü aşağıdakı kimi ifadə edir: birincisi, bazar saüşmin zəifləməsi, daralması və yaxud bazarlarda rəqabətin güclənməsi; ikincisi, borclunun məhsulunun satış qiymətinin aşağı düşməsi və yaxud bazar satışında situasi- siyanın dəyişilməsi; üçüncüsü və yaxud da əksinə olaraq hazır məhsul, xammal material göndərən öz

məhsulunun qiymətini qaldırması və onun təchisatla bağlı qiymət şərialinin dəyişilməsindən irəli gəlməsi, dördüncüsü, digər əlverişsiz şəraitin medyna gəlməsi.

Biznes fəaliyyəti sferasında yuxarıda baş verən böhranlı ssenariyalar borclu olan üçün də təxminən baş verə bilər. Burada borclu üçün qeyri normal makroiqtisadi mühitin formalaşması, iflasa uğrama ilə bağlı satışı olmaması, debitor borclarının artması (göndərilən məhsula, əmtəəyə görə ödənişin ləngiməsi), gömrük rejiminin kəşginləşməsi, məhsul satışı üçün embarqalann qoyulması və s. Bütün bunlar və digər baxımdan borclu olunan tədiyyə qabiliyyəti, likvidlik, xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin strukturu və onun dövriyyə göstəriciləri sistemli təhlil edilməlidir. Burada debitor borclarının strukturu, borclunun biznesinin diversifikasiyası, kredit şərtləri və s. də nəzərə alınmalıdır. Burada gözlənilməz itgilərin də müəyyən edilməsi vacibdir. Risk menecment prinsiplərinin, metodlarının, habelə riyazi metodların tətbiqi kredit portfelinin riskləri ilə əlaqələndirilməlidir.

Müasir dövrdə sekyuritizasiya həm də kredit risklərinin sığortalanmasının yeni texnologiyası hesab edilir. Bu yenilik, innovasiyaya verilmiş kreditlərin ikinci bazarı olmaqla nəticə etibarilə kapitalın zəruri olan həcmdə artması, aktivlərin likvidliyi və diverifikasiyası ilə bağlıdır, başqa cür desək, bu, aktivlərin sekyuritizasiyası deməkdir. Sekyuritizasiya sığortalanma sferasında innovasiya olması səbəbindən ona müxtəlif təriflər verilir. Məsələn, E.Şetinın göstərir ki, əksər iqtisadçılar «sekyuritizasiya» anlayışı dedikdə hər hansı bir şirkətin gəlir gətirən aktivlərinin maliyyələşdirilməsi və ya yenidən maliyyələşdirilməsini nəzərdə tuturlar ki, bu da həmin aktivlərin ticarət, satış halına gətirilməsi, qiymətli kağızlar vasitəsilə likvidlik formasına çatdırılması ilə əlaqədardır. [55]. Müəllif göstərir ki, son on ildə sekyuritizasiya bazarının inkişafı kapital bazarına əlverişli şərait yaratmış, aktivlərin effektiv realizasiyasına imkan vermiş, yüksək kredit reytingə malik olan istiqrazlar təklifini genişləndirmişdir, başqa cür deyilsə, sekyuritizasiya maliyyələşdirmənin və risklərin investorlar və satıcılar üzrə diversifikasiyasma imkan verir. Doğrudan da, sekyuritizasiyanı kredit risklərinin sığortalanmasının yeni, innovasiyalı forması, qaydası adlandırmaq da olar. Lakin bizcə sekyuritizasiya bundan başqa daha geniş

maliyyələşdirmə, sövdələşmə, borcların örtülməsi, kredit risklərinin yenidən bölüşdürülməsini və s. əhatə edir.

3.3 Valyuta risklərinin idarəedilməsi

Postqlobal böhrandan sonra indi nəinki tənzimlənən, hətta liberalizm konsepsiyasını əsas götürən bir çox sənayecə inkişaf etmiş ölkələr azad valyuta məzənnəsinin tərəfdarları olsalar belə, mərkəzi dövlət bankları bu və ya digər qaydada valyuta bazarlarında iştirak etməklə onu müəyyən dərəcədə tənzimləyir, fiksasiyalar rejimini tətbiq edir, kapitalın hərəkətini qaydaya salmağa cəhd göstərirlər. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi bankı xeyli pozitiv tədbirlər görmüşdür. Bununla belə, 2008-ci ilin qlobal maliyyə böhranı göstərdi ki, maliyyə bazarlarında spekulyativ kapital oyunları Özünə geniş mövqe qazana bilər. Belə qüvvələr maliyyə bazarlarında sabilliyin bərqərar olmasında maraqlı olurlar. Burada sabilliyi təmin etmək üçün yalnız inzibati tənzimləmə deyil, həm də aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

1. Valyuta bazarlarında və onunla əlaqədar olan bazarlarda elmi səviyyəli iqtisadi siyasətin aparılması, burada situasiyaların sistemli öyrənilməsi və təhlili;

2. Daxili və xarici bazarların tutumunun, buna təsir edən geoiqtisadi situasiyaların, ölkənin tədiyyə balansının nəzərə alınması, valyuta resurslarının (dövlətin, müəssisələrin və əhəlinin) düzgün uçotu və idarəedilməsi, kapitalın xaricə axınının azaldılması üzrə tənzimləmə;

3. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, istehsal xərclərinin azaldılması, innovasiya tədbirlərinin görülməsi, ixracçılıq istehsalının artırılması;

4. Maliyyə bazarında və valyuta ticarətində əməliyyatlar üzrə şəffaflığın təmin edilməsi;

5. Valyuta risklərini azaltmaq məqsədilə təcili kontraktların bağlanması, xarici borcların strateji idarəedilməsi, milli valyuta məzənnəsinin düzgün müəyyən edilməsi;

6. Valyuta tənzimlənməsində ixrac və idxal edənlərin mənafeələrinin nəzərə alınması, valyuta sferasında qanun pozğunlubuna yol verilməməsi, ixracların

lisensiyalaşdırılması;

4. Makroiqtisadi göstəriciləri, indikatorları, inflyasiya səviyyəsini, valyutanın alıcılıq qabiliyyətini və s. nəzərə alınmaqla milli valyutanın (manatın) məzənnə dəyişikliyi amillərinin daha yüksək qaydada tənzimlənməlidir, idxal-ixrac əməliyyatlarında tənzimləyici-idarəedici parametrlər tətbiq edilməlidir;

5. İxrac kreditlərinin və sığortalanmanın müstəqil qaydada yalnız xüsusi, özəl banklar deyil, həm də dövlətin təsiri əsasında müəyyən edilməsi, aparılması. Əks təqdirdə bu milli kapitalın xaricdə yığılıb qalmasına imkan verə bilər;

6. İdxalın valyutanın alınması, valyutanın hərəkəti, idxal lisensiyalaşdırılması (əmtəə qrupları üzrə), idxal əməliyyatları ilə düzgün əlaqələndirilməsi və bunun əsasında korrupsiya hallarının azaldılması;

7. Bank sisteminin təkmilləşdirilməsi, valyuta resurslarının hərəkəti və istifadə olunmasında onların rolunun daha da artırılması, banklar tərəfindən perspektivli sahələrin birbaşa investisiyalaşdırılması;

8. Məzənnə əmələ gətirən amillər üzrə valyuta siyasətinin aparılması, bu sahədə qeyri-müəyyənliklərin azaldılması, manata neqativ təsirini azaltmaq məqsədilə səhm və dövlət istiqrazları bazarının tənzimlənməsi.

Burada valyuta riskini mübadilə məzənnəsinin dəyişilməsinin firmanın pul axınları dəyərində mənfi təsiri kim də müəyyən etmək olar. Qeyd edək ki, valyuta məzənnəsi tərəddüdləri firmanın ya mühasibat hesabında, ya pul vəsaitləri əalılıqlarının vəziyyətində, ya da daha geniş mənada onun rəqabət qabiliyyətində əks olunur. Bu mənada valyuta riski akkaunting, yəni mühasibat və iqtisadi (rəqabət) riskinə bölünür.

Akkaunting valyuta riski xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə xarici valyutadan milli valyutaya mübadilə zamanı firmanın dəyər məbləğində valyuta məzənnəsi dəyişikliklərinin neqativ təsiri səbəbindən yaranır. Bu zaman yaranan itgilər, «translyasiya riski» anlayışında ifadə olunur. Bütövlükdə, cari məzənnə ilə translyasiya edilən valyuta aktiv və passivləri xarici valyuta məzənnələrinin tərəddüdlərinin təsiri altında milli valyuta ilə ifadədə öz dəyərini dəyişir. Valyuta akkaunting riskinin ölçülməsində əsas vacib olan bundan ibarətdir ki, aktiv və

öhdəliklərin hansılarının cari mübadilə məzənnəsilə, hansılarının isə hansı vaxtda mübadilə məzənnəsi ilə translyasiya müəyyənləşdirilməlidir. Bu zaman əvvəlcə riskli (riskə həssas), sonra isə risksiz aktiv və passivlərin siyahısı göstərilir. Translyasiya riski riskə həssas aktiv və passivlərin fərqi kimi, yəni firmanın açıq valyuta mövqeyinin miqyası kimi müəyyənləşdirilir.

Valyuta məzənnələrinin dəyişilməsi firmaların pul axınlarının real iqtisadi səmərəliliyi ilə əlaqədar olaraq ixrac, qiymətin əmələgəlməsi, idxal, kredit siyasəti, istehsal güclərinin optimal yerləşdirilməsi kimi problemlərin həllinə də öz təsirini göstərir. Valyuta riskinin iqtisadi konsepsiyası valyuta məzənnəsinin firmanın (bankın) gələcək pul axınlarına təsiri ilə əlaqədardır.

Belə ki, firmanın gələcəkdə gözlənilən pul axınlarının dəyəri hardasa firmanın cari dəyərini təşkil edir. Valyuta məzənnəsinin qeyri-müəyən dəyişiklikləri səbəbindən firmanın dəyərində tərəddüdlər müşayiət edilərsə, bu hal valyuta riskinin mövcudluğundan xəbər verir. Beləliklə, valyuta riski - valyuta məzənnəsi dəyişikliklərinin firmanın gözlənilən pul axınlarının həcmi dəyişə bilən ehtimal kimi müəyyən edilir.

Valyuta riski müqavilə valyuta riski və rəqabət valyuta riskinə bölünür. Müqavilə riski firmanın müqavilə öhdəliklərinin icrası ilə əlaqədar valyuta gəlirləri və ya zərərləri əldə etmək mümkünlüyü ilə bağlı yaraşır. Hətta əgər firma öz müqavilə riskini tam xədcələmiş olsa da, yenə də uzunmüddətli rəqabət riski ilə rastlaşa bilər. Rəqabət riskinin yaranma ehtimalının səbəbi ondan ibarətdir ki, valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklər şirkətin ayrı-ayrı sövdələşmələrlə əlaqədar olmayan gəlir və xərclərini, yəni onun ümumi pul axınının gələcəkdə dəyişməsinə gətirir. Bu tip riskin ölçülməsi firmanın bazar mövqelərinin uzunmüddətli nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Beləliklə, firma rəqabət riski ilə

o zaman üzləşir ki, həmin firma ya bazarda güclü xarici rəqabət ilə iş üçün pul investisiya etsin, ya da xaricdən mal idxal etsin. Belə investisiyalar yeni məhsulların artımını, bölüşdürmə kanallarını, mal göndərilməsi üzrə xarici müqavilələrin bağlanması və eləcə də yeni istehsal güclərinin yaradılmasını özündə birləşdirir. Bu

halda valyuta müqavilə riski bir qədər gec, yəni firmanla valyuta üzrə alqı-satqısını reallaşdıran zamanda, anda yaranır.

Valyuta riskinin ölçülməsinin çətinliyi onunla əlaqədardır ki, valyuta mənzərəsindəki dəyişiklikləri inflyasiya tempinin pul axınlarına təsirinin təhlili ilə paralel olaraq təhlil etmək gərəkdir. Bu səbəbdən dar çərçivədə yanaşıldıqda şirkətin rəqabət riskinə yalnız real valyuta mənzərəsindəki dəyişikliklər təsir edə bilər. Buna uyğun olaraq qiymətlərin səviyyəsindəki dəyişikliklərlə müşayiət edilən nominal valyuta mənzərəsindəki dəyişikliklərə real pul axınlarına bir o qədər təsir etmir. Əksinə, real valyuta mənzərəsi dəyişərsə, bu nisbi qiymətlərin də, yəni yerli məhsulların qiymətinin xarici məhsulların qiyməti ilə propo- siyalarının dəyişməsinə səbəb ola bilər. Bunun nəticəsi olaraq firmanın nisbi rəqabət qabiliyyəti dəyişir. Nisbi qiymətlər dəyişmədən firma real rəqabət valyuta riski ilə üzləşə bilməz. Əgər valyuta alıcılıq qabiliyyətlidirsə, onda valyuta mənzərəsinin hərəkəti milli valyutadakı pul axınları məbləğinə toxunmayaraq, xarici qiymətlərin səviyyəsindəki dəyişiklikləri bir növ ört-basdır edir.

Bütövlükdə milli valyutanın real dəyərinin aşağı düşməsi ixrac məhsullarını daha rəqabət qabiliyyətli edir, əksinə, milli valyutanın real bahalaşması ixracdan vergi ödəmə vergi səbəbinə görə ixracçıların vəziyyətini pisləşdirir.

Beləliklə, valyuta mənzərələrinin dəyişməsinin firmaların vəziyyətinə iqtisadi təsiri valyuta mənzərələrinin dəyişməsinin inflyasiya templəri ilə tənzimlənməsindən asılıdır. Əgər (pul nəzarəti, monetar siyasətin dəyişməsi və s.) real valyuta mənzərəsi (eləcə də nisbi qiymətlər) dəyişərsə, o zaman nisbi qiymətlərdəki bu dəyişikliklər son nəticədə firmanın uzunmüddətli rəqabət riskini müəyyən edir, şərtləndirir. Bu zaman ciddi rejimə qeyd edilmiş valyuta mənzərələri rejimi üzən valyuta mənzərələri ilə müqayisədə daha böyük valyuta rəqabət mənzərəsinə səbəb ola bilər.

Firmanın həqiqətən valyuta riski ilə üzləşməsinin müəyyən ediləmsi üçün gələcək pul axınları proqnozlaşdırılmalı, həmçinin onların valyuta mənzərəsinin dəyişməsinə həssaslığı dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Şirkət, firma valyuta riski ilə elə bir səviyyədə təmasda olur ki, onun pul axınlarının milli valyuta üzrə dəyərinin tərəddüdləri, kənarlaşmaları nominal valyuta məzənnəsinin tərəddüdləri ilə korrelyasiya əlaqəsi təşkil etmiş olsun. Ona görə də belə riskin ölçülməsinin ən sadə yolu - keçmiş dövrlərin faktiki pul axınlarının milli valyuta dəyərinə konvertasiya etməklə müqayisəli i əhl ili aparmaq lazımdır. Valyuta riski menecmentinin strategiyası şirkətin milli valyuta mənfəətinin saxlanılmasına yönəldilir. Belə ki, firmalar ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə proqnozlaşdırılan pul axınları ilə əlaqədar riskləri nisbətən asanlıqla xedcələşdirə bilirlər. Lakin rəqabət riskləri uzunmüddətli olduğundan tək cə maliyyə xedcələşmə mexanizmlərinin köməyi ilə sığortalana bilməzlər. Belə risklər şirkətin işinin bütün strategiyasına uzunmüddətli düzəlişlər edilməsini tələb edir.

Beləliklə, valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklərin hansı dərəcədə nisbi qiymətlərin dəyişilməsinə səbəb olarsa, həmin dərəcədə də firmanın qərabət mövqeləri dəyişəcəkdir. Aydındır ki, firma nisbi qiymətlərin yeni nisbətinə, yeni rəqabət mövqeyinə uyğunlaşmaq üçün istehsal prosesinə və öz marketinqinə, dəyişikliklər etməlidir. Həm də firma (eləcə də bank) beynəlxalq rəqabət üstünlükləri əldə etməkdən ötrü başlıca olaraq önləyici, qabaqlayıcı strateji alternativləri tətbiq etməlidir.

Real valyuta məzənnələrinin dəyişilməsinə (yəni nominal və real valyuta məzənnələri arasındakı fərqlərlə) istehsal və marketinq reaksiyalarının xarakteri bu dəyişikliklərin gözlənilən davamətmə müddətindən aşıdır, M.əjsələn, milli valyutanın real bahalaşmasının ardınca ixracçılar xarici valyuta qiymətlərinin qaldırılması və nə dərəcədə qaldırılması haqda birgə qərara gəlməlidirlər. Əgər dəyişikliklər gözləniləndiyi kimi müvəqqətidirsə, o zaman ixracçı xarici valyuta qiymətlərini mövcud səviyyədə saxlanılmasını seçəcək. Belə bir seçim mənfəətliliyin xüsusi çəkisinin (yəni məhsul vahidinə düşən) müvəqqəti olaraq azalması ilə xarakterizə edilir. Lakin indiki zamanda qiymətlərin yüksəldilməsi və gələcəkdə (milli valyuta məzənnəsi aşağı düşən zaman) aşağı salınması kimi alternativ qərar daha baha başa gələ bilər.

Yaddan çıxarmaq olmaz ki, real valyuta məzənnəsindəki uzunmüddətli dəyişikliklər firmanı məcbur edər ki, o xarici valyuta qiymətlərini hətta ixrac satışının bir hissəsinin müvəqqəti itgisini satıcının bir hissəsinin müvəqqəti itcisi hesabına qaldırsın. Əgər bazar payının yenidən əldə edilməsi xərcləri, yəni satış həcmi bərpası xərcləri çox böyükdürsə, onda firma xarici valyuta qiymətlərini bir növ sabit saxlamağa və öz uzunmüddətli mənfəətliliyinin saxlanılması üçün istehsalını xaricdə yerləşdirilməsinə istiqamətlənəcəkdir.

Beləliklə, şirkətdə beynəlxalq marketing üzrə menecerin vəzifələrindən biri firmanın rəqabət mövqeləri üçün real valyuta məzənnələrinin (nisbi qiymətləri) dəyişilməsinin ehtimal olunan nəticələrinin identifikasiya etməsi olmalıdır. Məhz bunun da əsasında firma real və nominal valyuta məzənnələri arasındakı dispersiyə səbəbilə öz rəqabət qabiliyyətinin pisləşmə ehtimalını azaltmaq üçün öz qiymət siyasətinə, o cümlədən bazar seçimi, qiymət, məhsulun hərəkəti strategiyasına yeni düzəlişlər etməlidir.

Eyni mexanizmlə valyuta riskinin «istehsal» menecmenti də həyata keçirilməlidir. Bununla şirkətin xammal mənbələrinin dəyişdirilməsi, şirkət müəssisələri arasında istehsal həcmi yenidən bölgüsü, istehsal güclərinin səmərəli yerdəyişməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəltməklə, real valyuta məzənnəsinin dəyişikliklərini nəzərə almaqla öz fəaliyyətini strateji planlaşdırılmalıdır.

Firmanın valyuta riskindən qorunmasının ümumi strategiyasında menecerlər firma öhdəliklərinin strukturunu elə qruplaşdırmalıdır ki, strateji marketing və istehsalda düzəlişlərin həyata keçirən zaman aktivlərin, mənfəətliliyinin aşağı salınması halında belə bu öhdəliklərin maliyyələşdirilməsi üzrə xidmət dəyirinin azalması hesabına örtülə bilsin.

Bu zaman iqtisadi vasitələrdən biri də ixrac mənfəəti əldə etmək üçün istifadə edilən firma aktivlərinin elə bir qaydada maliyyələşdirilməsidir ki, valyuta məzənnəsinin dəyişilməsi ilə əlaqədar pul axınları üzrə zərərlər borcun xidmət dəyirinin aşağı salınması hesabına örtülə bilsin. Məsələn, iri ixrac bazara malik olan firma öz öhdəliklərinin bir hissəsini bu məhsulun reallaşdırıldığı ölkənin valyutası ilə saxmaladır. Həm də öhdəliklərin bu hissəsinin həcmi həmin valyutanın real

məzənnəsinin dəyişilməsi ilə əlaqədar mənfəətliliyin mümkün itgisinin məbləğindən asılıdır.

Praktikada valyuta üzrə xedcələşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi heç də sadə iş deyildir, belə ki, müxtəlif valyuta məzənnələrinin dəyişilməsinin konkret firmanın pul axınlarına spesifik təsirinin nə dərəcədə olacağını əvvəlcədən görmək çox çətindir. Buna görə də xedcələşdirmə yalnız o halda tətbiq edilməlidir ki, real valyuta məzənnəsinin dəyişiklikləri həcmi və buna uyğun nəticələrinin iri miqyaslı olması gözlənilsin. Əgər maliyyə bazan qeyri-mükəmməldirsə, o zaman firma ehtimal olunan (gözlənilən) maliyyələşdirmə xərclərini yersiz olaraq aşağı salınmasına ümid etməklə əslində daha böyük valyuta riski ilə üzləşə bilər. Beləliklə, valyuta riskinin səmərəli menecmentinin düzgün yolu valyuta məzənnəsi müşahidələrinin, dəyişkənliyinin ümumfirma idarəetmə strategiyasına inteqrasiyasıdır. Bununla əlaqədar firma bəzi ixtisaslaşdırılmış idarəetmə strukturu yarada bilər ki, bu struktur da valyuta - iqtisadi menecmentinin müxtəlif aspektləri üzrə məsuliyyətli olan menecerlər arasında koordinasiya məsələləri ilə məşğul ola bilsinlər. Məsələn, iri banklarda aktiv və Öhdəliklərin idarəedilməsi üzrə komitet koordinasiya tipli struktur ola bilər. Belə struktura misal olan bəzi xarici ölkələrdə valyuta riskinin idarə edilməsi üzrə komitetin tərkibinə maliyyə menecerləri və beynəlxalq əməliyyatlar, marketinq, istehsal, planlaşdırma üzrə məsuliyyətli şəxslər, eləcə də ixracı direktor daxilirlər.

Valyuta riskinin idarə edilməsi üzrə belə inteqral strukturda maliyyə menecerlərinin rolu çoxaspektli olar: birincisi, maliyyə menecerləri əməliyyat menecerlərinə inflyasiya və valyuta məzənnələri barəsində proqnozlar verməlidir; İkincisi, valyuta riskində həm də firmanın rəqabət mövqelərinin məruzqalma dərəcəsi qeyd olunmalıdır; üçüncüsü, qiymətləndirmə meyarları elə strukturlaşdırılmalıdır ki, əməliyyat menecerlərinin mükafatlandırılması valyuta tərəddüdlərindən kənarlaşmalarından asılı olmasın və dördüncüsü, maliyyə meneceri istehsal və marketinq strategiyasına düzəlişlər edildikdən sonra necə deyərlər, yerdə qalan qalıq riskini də xedcələşdirə bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏFLİKLƏR

Kommersiya banklarının bazar riskləri və onların idarə edilməsi mövzusunda aparılan tədqiqat işləri aşağıdakı nəticələri çıxartmağa imkan vermişdir:

1. Maliyyə, bütövlükdə iqtisadiyyat sferasında qlobal makroiqtisadi böhranın baş verməsinin on başlıca səbəblərindən biri kapitalın tərkibi və strukturunda maliyyə kapitalının, vasitələrinin həddindən artıq yüksək olmasıdır. Belə ki, keçən əsrin 80-ci illərində dünya maliyyə aktivləri ümumi daxili məhsulun artımına uyğun gəlirdisə, 27 il sonra, yəni 2007-ci ildə maliyyə aktivləri ÜDM-u 3,5 dəfə üstələmişdir. Dünya bazarında isə bu fərq daha çox olmuşdur. Belə ki, ÜDM-a nisbətdə maliyyə vasitələrinin həcmi 421,5%, maliyyə bazarlarındakı devarvativlərin həcmi isə ÜDM-dan 11 dəfə çox olmuşdur. Belə bir şəraitdə ABŞ və bir sıra Avropa ölkələrində firma və şirkətlərin, habelə və bankların spekulyativ iqtisadi davranışlarının nəticəsi olaraq yaranmış böhrandan çıxmaq məqsədilə həm də onların dövlət hesabına yenidən kapitallaşmasını, dövlət vəsaiti hesabına lüzumsuz borcların silinməsinə, onların aktivləri üzrə dövlət təminatını normal, pozitiv bir hal kimi qiymətləndirmək olmaz. Belə yanaşmalar bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin rəqabət mübarizəsi qaydalarına alternativ olan antiböhran tədbirlər sistemidir. Bu, yanaşma risklərin və ödəmələrin, borc probleminin formalaşması və kəskinləşməsinin səbəb və nəticələri, subyektləri, rolu və metodologiyası baxımından da düzgün deyildir. Nəticədə qəribə də olsa qlobal dünya miqyasında sənayecə inkişaf etmiş dünya ölkələrində kreditlərin də dəyəri aşağı düşmüş, həm sahibkarların, həm də dövlətin borcları paralel olaraq artmışdır. Böhran dövründə ABŞ-da bütün borc növlərinin həcmi pul bazarının 52 dəfə üstələmişdir, bu, kredit seqmentinə mənfi təsir göstərmiş, borcların kreditləşməsinə çıxılmaz vəziyyətə salmış, bir sözlə, ciddi kredit böhranı başlamışdır.

Həmin dövrdə, situasiyada sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi sistemindən, modelindən irəli gələn neqativ hallar daha çox, üstün olaraq özünü maliyyə sferasının bütün istiqamətlərində - əməliyyatlar üzrə, kredit risklərində, investisiya risklərində, faiz risklərində, valyuta risklərində, qiymətli kağızlar risklərində, səhm risklərində, dividend risklərində, fərdi və porifcl risklərində və s. özünü göstərmişdir ki, nəticədə bu da iqlisadi dinamikada, böyük maliyyə itgilorindo özünü təzahür eldirınıışdır.

Sənayecə inkişaf etmiş Ölkələrdə «maliyyə- nsk-menecment)) konsepsiyası, paradiqması istər həmin Ölkələrin makroiqtisadi davamlı inkişafı, istərsə də firma və şirkətlərin maliyyə təhlükəsizliyi baxımından özünü doğrultmamışdır. Belə bir vəziyyət risk-menecment səviyyəsinin, ondan irəli gələn nəzər i-praktik i məsələlərin yeni qaydada təkmilləşməsinə tələb edir. Bu məqsədlə digər tədbirlər, xüsusi olaraq institutsional tədbirlərlə yanaşı, ayrı-avır iqtisadi qurumlarda, istehsal sistemlərində birinci növbədə iri firma və şirkətlərdə xüsusi funksional xidmət şöbələri, xidmət birjalarda təkmil informasiya sistemlərini yaradmaqla risk-təhlil, risk-nəzarət, risk-planlaşdırma, risk-portfel idarəetmə, risk-strateji idarəetmə işlərini həyata keçirtmək və nəticədə bu sferada korporativ bazar və dövlət tənzimlənməsini nisbətən təmin etmək olar. Bir sözlə, «iqtisadi təhlükəsizlik)) konsepsiyası istər makro və istərsə də mikrosəviyyəli iqtisadi düşüncə səviyyəsinə güclü nüfuz etməlidir, bu milli iqtisadi təhlükəsizliyin başlıca meyarına çevrilməlidir, milli dövlətçilik maraqlarına xidmət etməlidir.

2. Müasir dövrün ən kəskin problemlərindən biri makroiqtisadi inkişafın innovasiyalı modeli ilə firma və şirkətlərin özünümaliyyələşdirmə imkanlarının, tədbirlərinin düzgün əlaqələndirilməsidir, iri miqyaslı texniki yenidənqurma layihələrin maliyyələşdirməsidir, bu problemdən irəli gələn korporativ investisiya fondlarının yaradılması və ondan məqsədyönlü istiqamətdə istifadə edilməsidir. Burada müəyyən obyektiv meyarları, strateji məqsədləri və göstəriciləri nəzərə almaq lazımdır. Bu məqsədlə digər məsələlərlə yanaşı ölkələrin rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı və iqtisadiyyatın investisiya təminatlı səviyyəsini müəyyən etmək üçün respublika Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən istər mikro - firma və şirkətlər və istərsə də makroiqtisadi səviyyədə aşağıdakı göstəricilər üzrə rüblük və illik hesabat formasının, qaydasının müəyyən edilməsi məqsəduyğun olardı:

a) Milli innovasiyalı məhsulun ÜDM-da xüsusi çəkisi; b) Onun ÜDM-da kapital tutumu; v) ÜDM-da fond tutumu; q) Onun kapital investisiyasında xüsusi çəkisi; ğ) İxrac olunan məhsulda xüsusi çəkisi; c) İnnovasiyalı məcmuu məsrəflərin örtürülməsi, səmərəliliyi.

Bütün bunlar həm milli məhsulun texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi çeşidinin yaxşılaşdırılması, həm də bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsi vasitəsilə firma və şirkətlərin maliyyə vəziyyətinin sağlanılmasına müsbət təsir edə bilər. Ona görə də yalnız investisiya fondlarının yaradılması ilə məhdudlaşmaq kifayət- ləndirici deyildir. Milli innovasiyalı iqtisadi inkişaf baxımından bütövlükdə müasir dövrdə milli innovasiya sisteminin formalaşması zəruridir. Bu sistem bizcə birinci növbədə milli investisiya fondu ilə yanaşı firma və şirkətlərin həm yığım və həm də ehtiyat fondları, habelə investorların xüsusi vəsaitlərini və intellektual kadr potensialım əhatə etməlidir. Postsovet ölkələrində azad kapital bazarının zəif inkişaf etməsi və vençur kapitalının formalaşmasındakı problemlər yuxarıda göstərilən innovasiyalı sistemin yaradılmasını bir daha zəruri edir. Bu baxımdan burada aktivlərin sekturizatsiyasının və onun investorların maliyyə resursları ilə birbaşa əlaqələndirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, sekturizatsiya ilə əlaqədar hətta risklərin təsnifatı belə indiyənə kimi bir problem olaraq qalmaqdadır. Əlbəttə, gələcəkdə innovasiya sistemində bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi xüsusi ixtisaslaşmış vençur kapitalı fondlarının bir investisiya mənbəyi kimi fəaliyyət göstərməsi və onun - vençur kapitalının biznes fəaliyyəti ilə əlaqələndirməsi postsovet dövlətlərində gələcəkdə özünə geniş yol tapa bilər. Əlbəttə, burada dövlətin müəyyən requlyativ söyləri də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də müasir dövrdə maliyyə problemləri, aktivlərin bazar qiymətləndirilməsi və real iqtisadi sferalarda modernizasiya tədbirləri paralel, alqoritmik və sinergetik qaydada aparılmalıdır. Əks təqdirdə nəinki problemlı aktivlərin, kreditlərin, bütövlükdə problemlı bankların özlərinin mövcudluğu, kredit portfeli keyfiyyətinin pisləşməsi kimi xoşagəlməz hallar baş verə bilər.

3.Ən vacib məsələlərdən biri bank kapitalının tərkibi və strukturunun (daimi səhmi kapitalı, nəzərdə tutulan ehtiyatlar - bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına əmələ gələn ehtiyatlar və s.) nisbətən optimallaşdırılması, kapital həcmi ilə borc həcmi arasında düzgün əlaqələndirilməsi, kredit risklərinin diversifikasiyası, bankların kredit vermə qabiliyyəti üzrə reyting sisteminin təkmilləşdirilməsi, habelə banklardan kənar nəğd pulun (MO) miqdarının azaldılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki,

respublikada banklardan kənar nəgd pul kütləsi 1995-ci ildə 120,5 milyon manat olduğu halda. 2009-cu ildə 4174,8 milyon manat təşkil etmişdir.

4. Bir qayda olaraq risklər istər nəzəri-metodoloji və istərsə də praktiki baxımdan aktivlər üzrə öyrənilir, təhlil edilir. Bizcə, risklər həm də passivlər üzrə öyrənilməlidir. Çünki onların yerləşdirilməsi, onlara təsir edən amillərin sistemli halda qruplaşdırılması, Mo, M₁ pul kütlələri, xüsusi olaraq nəgdsiz pul kütlələri arasındakı əlaqələrin idarə edilməsi transmilli kanal baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problem həm də sahəvi kreditləşmə istiqamətləri, kreditlərin strukturu, kreditləşmə miqyası, şirkət riskləri cəhətindən də makroiqtisadi və korporativ baxımından da sistemli halda nəzərdən keçirilməlidir. Əlbəttə, burada kredit risklərinin düzgün qiymətləndirilməsi, bütövlükdə maliyyə sektorunun fəaliyyətinin tənzimlənməsi, maliyyə törəmələri üzrə əməliyyatlarda spekulyativ halların məhdudlaşması, aktivlərin özlərinin sekyutizasiyası da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həm də kredit törəmə vasitələrinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Ona görə də svop, opsiyon, forvard və digərləri kredit sv'op, ilkin defolta qədər olan svop, tam gəlir svopu, indeks svopu, kredit notu (qiymətli kağızlar üzrə), kredit spreadinə forvard, kredit spreadinə opsiyon istiqamətində kredit törəmələri kimi nəzərdən keçirməsi məqsəduyğun olardı. Bu da aktivlərin və digər indikatorların real və nominal bazar dəyərləri arasındakı fərqləri nəzərə almağa, bu prosesləri idarə etməyə imkan verərdi. Dünya təcrübəsi göstərir ki, makroiqtisadi tarazlığın pozulması, pul kütləsi təklifinin həddindən çox olması, daxili kreditin ÜDM-da xüsusi çəkisinin həddindən artıq artması, ixrac gəlirinin azalması və s. kimi hallarda valyuta böhranına, kredit siyasətinin çatışmamaz- hqlanna gətirib çıxara bilər. Burada qırıqın həddindən artıq yüksək olması da yüksək kredit riski ilə assimilyasiya olunur, Bütövlükdə qırıqın dəyişməsi bu və ya digər ölkənin iqtisadi vəziyyəti və bazar situasiyaları ilə şərtlənir. Bu baxımdan bank sektorunda, banklarda kredit potensialından, sərbəst pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması yalnız mikro səviyyədə deyil, makro problemlərlə, nəgd pul məbləğinin həcmi, borc öhdəlikləri, likvit aktivlər üzrə gəlirlər, faiz xərcləri, spread, mənfəət üzrə marja, xalis faiz marjası kimi göstəricilər,

resurslar və onların idarə ediləmsi, resurs bazasının möhkəmlənməsi kimi problemlərlə bağlıdır.

5. Postsovet dövlətlərində, o cümlədən, respublikamızda qiymətli kağızlar bazarı hələki, iqtisadi artımın investisiyalı təminatında aparıcı mövqe tutmamışdır. Hətta qiymətli kağızların pul dövriyyəsində, ictimai təkrar istehsalda xüsusi bir əmtəə kimi çıxış etməsi konsepsiyası nəzəri-metodoloji baxımından iqtisadçılar arasında mübahisəli bir problem olaraq qalmaqdadır. Həm də indiyənə qədər maliyyə bazarı ilə fond bazarı anlayışları arasındakı fərqlər haqqında da vahid, eyni mənalı fikir birliyi yoxdur. Bizcə bunun başlıca səbəblərindən biri pul bazarı ilə digər qiymətli kağızlar bazarları, anlayışları arasında fərqi qoyulmamasıdır. Əlbəttə, «fond bazam anlayışı daha çox investisiya ilə bağlıdır. Bunun inkar etmək olmaz. Lakin pul, valyuta qiymətli kağızlar olsalar da onlara dividend gətirmə, faiz dərəcəsi, likvidlik törətmə, kapitalın ilkin və yenidən bölüşdürməsi, investisiya proeslərinin maliyyə təminatı, pul tədaviyündəki roluna, bankların, xüsusi olaraq dövlətin investisiya strategiyası, borc öhdəlikləri baxımından həm öz məzmunu, həm də nəticə etibarilə, akkumilyasiya olunma və funksiyalarına görə digər qiymətli kağızlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Bürovlükdə, bərabər şərait daxilində maliyyə bazarlarında olan sövdələşmələr pul vəsaitləri sahibləri ilə, investorlar və biznesmenlər ev təsərrüfatı yığımları arasındakı makroiqtisadi məsələləri, pul bazarı ilə investisiya fondan bazasının vəhdətliyini təmin edə bilmir. Postsovet ölkələrində fond bazarları bütövlükdə bazar prinsiplərinə uyğun gəlsə də emitetləmiş qiymətli kağızların ilkin və tərərlər yerləşdirilməsi və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, fond bazarlarının hər iki seqmentinin (dövlət və korporativ qiymətli kağızlar) bazar tipli formalaşmaması zəruridir. Ona görə də dövlətin borc öhdəlikləri qiymətli kağızların ayrı-ayrı forma və strukturları (müxtəlif istiqrazlar, veksellər və s.), qiymətli kağızların dövriyyəyə buraxılması, qiymətli kağızların səmərəli yerləşdirilməsi, dövlət borcunun ödənilməsi, inflyasiya və digər makroiqtisadi problemlərlə lazımi səviyyədə əlaqələndirilməmişdir. Bazarların məcmuı kapitallaşması, bazar dövriyyəsi səviyyəsi, fond birjalarının təkmil fəaliyyət səviyyəsi, investisiya resurslarının yenidən

bölüşdürülməsi, aşağı səviyyədə kapitallaşmanın nisbətən az likvidlik əmələ gətirməsi, qısa və uzunmüddətli investisiya maliyyələşdirməsi, real sektorun investisiya təminatında bazarın zəif iştirakı kimi problemlər özünü göstərir, Sərbəst kapitalın investisiyaya çevrilməsi təkmil iqtisadi-təşkilatı-inzibati mexanizmlər tələb edir. Maliyyə bazarlarının, maliyyə sektoru ilə bağlı törəmə iqtisadi vasitələrin potensial və real risk yaratma meyllərinin idarə edilməsi də həmin problemlərin yumşaldılması baxımından vacibdir. Bir qayda olaraq universal tipli bankların fəaliyyəti səhm bazarları ilə əlaqədar olduqda risklərin səviyyəsi də yüksək olur. Maliyyə sabitliyi baxımından universal bankların mövcudluğu bir o qədər də məqsədəuyğun deyildir. Həm də maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsi işlərinin Respublika Qiymətli kağızlar komitəsinə həvalə edilməsi məqsədəuyğun olardı. Çünki qiymətli kağızlar bazarında bəzən bir-birinə əks olan istiqamətlər, sövdələşmələr, investorların səhm seçimində riskli, böhranlı kənarlaşmalar çox olur. Bu 2008-ci il böhranı zamanı ABŞ-da özünü daha qabarıq şəkildə göstərmiş, bir çox şirkətlərdə səhmlərin qiymətli 80-90% aşağı düşmüş, səhmlərin fəal və qeyri-fəal kotirovkasında ciddi nöqsanlar olmuşdur. Burada opsiyon imkanlarının düzgün qiymətləndirməsi, səmərəli opsiyon strategiyasının aparılmasının da böyük əhəmiyyəti vardır. Qəribə də olsa hətta «opsion» anlayışı belə iqtisadçılar arasında eynimənalı kateqoriya kimi işlənilmir. Buununla belə, opsiyonlar təcili sövdələşmənin əsas forması kimi çıxış edir və onlar (opsionlar) törəmə maliyyə vasitələri ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də opsiyonla bağlı iqtisadi prosesləri, mexanizmləri özbaşına buraxmaq olmaz, əks təqdirdə bu sferada riskli proseslər özünü daha qabarıq halda göstərə bilər.

6.Fond bazarları ilə bağlı ən vacib problemlərdən biri həmin bazarlara geniş əhali kütləsinin iştirakının cəlb edilməsidir. Bu isə əhalinin həyat səviyyəsi, investisiya üçün yığım imkanları ilə müəyyən dərəcədə məhdudlaşır. Ona görə də geniş xalq kütləsi üçün fond bazarında əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə maliyyə-kredit-bank tədbirləri, mexanizmləri haqqında düşünmək, fond birjalarında likvidliyin artırması, fond birjalarında katirovka mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, lazım gəldikdə səhmlərin dövlət alışıının təşkil edilməsi, bu sahədə dövlət himayəsi

formalarının seçilməsi Özünü doğrulda bilər. Burada həmçinin dividend gətirinə aktivlərinin spot-qiyməti, böhransız faiz dərəcəsi, forford kontraktları, ticarət formaları, fyuçers bazarının fəaliyyət mexanizmləri, parametrləri, fyuçers qiymətləri, aktivlərin forford və fyuçers qiymətlərinin müəyyən edilməsi qaydaları, onun uzunmüddətli kontraktlarla əlaqələndirilməsi, bütövdükdə qiymət və kontrakt mövqeyinin düzgün seçilməsi az əhəmiyyət kəsb etmir.

7. Digər risk növlərindən fərqli olaraq, əməliyyat üzrə risklər haqqında da iqtisadçılar arasında yetgin, birmənalı fikir formalaşmamışdır. Ona görə də bir tərəfdən əməliyyatlar üzrə risklər maliyyə risklərinin tərkib hissəsi kimi, eyni zamanda bazar və kredit risklərinin fərqli bir risk növü kimi özünü göstərir. Sözü geniş mənada biznes strategiyasının seçilməsi də bununla əlaqələndirir. Bəziləri isə bu riskləri texniki qüsurlarla, nəzarətin zəifliyi ilə, digərləri isə biznes-proseslərin özünün qeyri-səmərəli qurulmasından irəli gəldiyini bir səbəb kimi qeyd edirlər. Bəziləri əməliyyatlar üzrə riskləri nə bazar, nə kredit, nə də likvidlik risklərini daxil etmirlər. Lakin əməliyyatlar üzrə risklərə sinergetik vəhdətlikdə yanaşıldıqda onların bir proses və fəaliyyət növü kimi həm öz çərçivəsində, həm də digər risklər sistemi ilə birgə, qarşılıqlı əlaqəli halda idarə olunmalıdır. Həm də Bazil Komitəsinin yeni müddəasına görə (2001 -cı il) əməliyyatlar üzrə riskləri yalnız zərər kimi, zərərin simvolu kimi qiymətləndirmək və təkcə firmadaxili səhvlərin nəticəsi hesab etmək düzgün deyildir. Burada subyektivliyin, spekulyativliyin, bazar modelinin özlərinin də müəyyən çatışmamazlıqları vardır.

2. Başqa sferalarda olduğu kimi qiymətli kağızlar bazarının da öz strategiyası olmalıdır. Burada əməliyyatların açıqlığı və şəffaflığı, məqsədli seqmentlərin yaradılması, səhmlərdən düzgün istifadə olunması, baş verə biləcək tsiklik kənarlaşmaların təhlilindən tutmuş müvafiq makroiqtisadi problemlərə, tələb-təklif arasındakı nisbətin proqnozlaşdırılmasına qədər olan məsələlər, habelə qiymətli kağızlarla əlaqədar investisiya layihələrinin səmərəliliyi, investisiya riskləri, gələcəkdə qiymətli kağızlar portfelinin optimallaşdırılması, risklərin, gəlirlərin, likvidlik və sərmayə qoyuluşlarının diversifikasiyası, «səbəb-nəticə» kontekstində riskəmələgətirici amillərə sistemli yanaşılması nəzərdə tutulmalıdır.

8. Müasir dövrdə valyuta məzənnələrinin daha dəqiq, daha səhih modellər və prinsiplər üzrə idarə edilməsi ən başlıca makroiqtisadi problemlərdən biridir. Ayı-ayrı valyutaların bir-birilə müqayisəli məzənnə səviyyəsi yalnız texniki qaydada deyil, onların ayrı-ayrı ölkələrdə alıcılıq qabiliyyətini, prioritetliyini, makroiqtisadi inkişafın ölkədaxili və xarici iqtisadi əlaqələri, ölkələrin tədiyyə balansını, idxal və ixrac qiymətləri arasındakı fərqi, pula tələb və təklif kimi məsələlər, habelə valyuta məzənnəsinin daha əlverişli rejimləri üzrə sistemli halda idarə edilməlidir. Həm də burada kapital axınının və müxtəlif valyuta əməliyyatlarının radikal qaydada liberallaşdırılmasının nəticələri qarşılıqlı şəkildə müqayisə olunmalı və kompleks halda idarə edilməlidir. Belə bir fakta diqqət yetirək: 1988-cı il 9 dekabrda etibarən SSRİ hökuməti müəssisələrə sərbəst valyuta qazanmaq səlahiyyətini verdi. Belə sərbəstlik ölkənin xammal bazasının, müəssisə daxili istehsal imkanlarının dağıdılmasına gətirib çıxardı. Sovet modeli şəraitində xarici bazara bu cür sərbəst çıxımın kobud səhvləri bir neçə ildən sonra dərk edildi və SSRİ prezidentinin 1990-cı il 2 noyabr tarixli qərarı ilə valyuta-hesablama əməliyyatlarında dövlətin valyuta inhisarı rejiminin bərpa edilməsi haqqında xüsusi fərman verdi. Valyuta məzənnələri, məzənnə rejimi bir çox problemlərlə yanaşı, baza makroiqtisadi indikatorlarla, bankların valyuta strukturları və s. ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də bir çox ölkələrdə forfard valyuta alqı-satqısı, svop sövdələşmələrini (svop Özündə forfard əməliyyatların da birləşdirir) valyuta risklərinin azaldılması baxımından əlverişli bir variant kimi qiymətləndirmək olar. Makroiqtisadi tənzimləmə baxımından Respublika Mərkəzi Bankının manatın möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlərini, xüsusi olaraq Mərkəzi Bankın bank siyasəti haqqındakı 2030-cu il üçün Bəyanatını müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Buna baxmayaraq, bir sıra ölkələrdə hələ də indiyə qədər milli valyutaların möhkəmlənməsi və yaxud zəifləməsinin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti, nəticələri eynimən qaydada dərk edilmir. Bu baxımdan göstərdiyimiz kimi, bu problemə yanaşmanı respublikamızda haqlı olaraq pozitiv hal kimi qiymətləndirmək olar. Bərabər şərait daxilində problemə daha konkret yanaşma baxımından valyuta risklərinin sığortalasmasında valyuta opsi'onlarının, svop əməliyyatlarının, forfard valyuta əməliyyatlarının, valyuta fyuçerslərinin mühüm

əhəmiyyəti vardır. Valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsində bir variant kimi aktivlərin özlərinin alqı-sat- qısının uçotu qaydasında müəyyən edilməsi də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. «Aktivlər» qaydasında yanaşma «əmtəə» yanaşmasını bir növ tamamlayır. Çünki valyutaya olan tələbat yalnız əmtəə bazarında deyil, həm də aktivlər bazarında da müəyyən edilir. Əlbəttə, burada «aktivlər» və «əmtəələr» qaydasında yanaşmanın mənfi-müsbət, zəif və güclü tərəfləri də vardır. Ona görə də valyuta siyasətində problemin bu cəhəti nəzərə alınmalıdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu problemin kompleks və sistemli idarə edilməsi məqsədilə respublikanın Mərkəzi Bankının və yaxud Nazirlər Kabineti yanında xüsusi bir qurumun - Valyuta şurasının yaradılması məqsədəuyğun olardı.

Yuxarıdakı problem xeyli dərəcədə pul-kredit sisteminin, pul tədavülü, milli iqtisadi sabilliyin transmission mexanizminin təkmilləşdiriləmsindən də xeyli dərəcədə asılıdır. Transmission mexanizmi obrazlı halda ötürücü mexanizm adlandırmaq olar ki, bu da fundamental iqtisadi problemlər, o cümlədən pula tələb və təklif, qiymət və maliyyə aktivləri, pul tədavülü, tədiyyə balansı, bankların (əsasən kommersiya banklarının) qiymətli kağızlar porfeininin dinamikası, onların likvidliyi, qiymətlərin sabilliyi, inflyasiyanın aşağı salınması kimi problemlərlə əlaqədardır. Bu, həm də qlobal bir problemdir. 2008-ci il qlobal böhranı nəinki milli dövlətlərdə, həm də qlobal səviyyədə maliyyəböhranının yumşaldılması məqsədilə ayrı-ayrı dövlətlər transmission mexanizm probleminə xüsusi diqqət yetirməyə başlamışlar. Ona görə də müasir dövrdə nəinki transmission mexanizminin konkret olaraq tətbiqi, istifadə olunması, həm də onun bir nəzəri-metodoloji problem kimi sistemli, kompleks qaydada öyrənilməsi son dərəcə vacibdir. Çünki transmission mexanizmin əhəmiyyəti gələcəkdə daha da aktualJaşacaqdır. Müasir Qərb iqtisadçılarının, monetarizmin ən böyük nöqsanlarından biri tədavüldə olan pul kütləsinin artımını, pul təklifinin makroiqtisadi göstəricilərə təsirini, makroiqtisadi göstəricilərlə birbaşa əlaqəsini nəzərə almamaq dan ibarət olmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə.M., Z.F. Məmmədov. Bank işi və e-bankçılıq. Bakı, 2003.
2. *Abdullayev.Ş.Ə* “Kommersiya banklarında kredit resurslarının təşkili və kredit risklərinin sığortası” Bakı, 2000 s.156
3. *Abdullayev.Ş.Ə* “Kommersiya banklarında kredit resurslarının təşkili və kredit risklərinin sığortası” Bakı, 2012
4. *Abdullayev.Ş.Ə* Bank işi Bakı, 2009
5. Banklar haqqında normativ- hüquqi aktlar toplusu// Elmi redaktor: Z.F. Məmmədov. Bakı, Qanun, 2009. 1092 s.
6. Dövlət maliyyəsi normativ- hüquqi aktlar toplusu// Elmi rəhbər: V.Z.Zeynalov. Bakı, Qanun, 2010. 1180 s
7. Dünya ölkələrinin Mərkəzi Bankları. AR MB Beynəlxalq əlaqələr departamenti. Bakı, 2009
8. İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009.
9. Məmmədov Z.F Beynəlxalq valyuta–kredit münasibətləri. Dərslik. - Bakı, 2001, 2002, 2005,2008. IV nəşr.
10. Məmmədov Z.F Xarici ölkələrin pul- kredit sistemində dair metodik vəsait. - Bakı, Az.DIU–1999. - 44 c.
11. Məmmədov Z.F Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəçilik sistemində antiböhran siyasət: ümumi problemlər və fərqli yanaşmalar// «Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəçilik sistemində antiböhran siyasəti: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli». Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, 04 iyun 2010.
12. Məmmədov Z.F Maliyyə- kredit qurumları //Maliyyə və ucot.- 1998. -№ 11-12.
13. Məmmədov Z.F. Qlobal böhranı və dövlətin antiböhran strategiyası: dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı// Dövlət idarəçiliyi. № 1. – 2010.

14. Məmmədov Z.F. Qlobal böhranların şiddətlənməsi mühitində Azərbaycan Mərkəz Bankinin pul siyasətinin istiqamətləri və makro – prudensial idarəetmə antikrizis tədbirləri // Qanun. – 2009. - № 12.

15. Məmmədov Z.F. Qlobal maliyyə böhranı kontekstində dövlət monetar idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli// AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. №2, 2010.c. 5-15.

16. Məmmədov Z.F. Qlobal maliyyə böhranı: səbəb və nəticələr // maliyyə və uçot. 12. - 2009.

17. Zeynalov V.Z. Maliyyə böhranı və antiböhran idarəetmə siyasəti. Bakı, Azərneşr.- 2012. -228 s

Rus dilində

18. . Ибрагимов З.Г. Генезис денежно- кредитной системы Азербайджана. Баку, 1997.

19. Мамедов З. Ф. « Инфекционный» характер банковского кризиса в контексте глобализации // Теория и практика финансового и банковского дела: VII Межвузовская конференция - 12/12.2006. Секции 1-3. - СПб.:—СПбГИЭУ,2006. - С. 106-112. 0,5 п.л.

20. Мамедов З. Ф. Влияние кризиса на реформирование банковского сектора Турции. 10 декабря 2009 г. Первый Российский экономический конгресс (РЭК-2009) . Москва с 7 по 12 декабря 2009 года в помещениях Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова под эгидой Новой экономической ассоциации (НЭА) и Секции экономики Отделения общественных наук РАН

21. Мамедов З. Ф. Возникновение национальной банковской системы Турецкой Республики// Экономические и социальные проблемы рыночных отношений. Сборник научных статей. Часть3. – СПб: Изд-во СПбУЭФ, 1992.- 0,3 п.л.

22. Мамедов З. Ф. Институт банковского надзора как фактор стабильности банковской системы в контексте мирового опыта//Qanun.—2008.- № 12.

23. Мамедов З. Ф. Отсутствие механизма определения «надежных» и «ненадежных» банков тормозит развитие этого сектора экономики //Азербайджанские Известия. -2004. - 1 декабрь.